

ДЪРЖАВАТА И ИКОНОМИЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРИЯ ОТ ОСВОБОЖДЕНИЕТО ПРЕЗ 1878 г. ДО БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ (1879-1912 г.) – В ТЪРСЕНЕ НА ЕФЕКТИВНАТА ПОЛИТИКА

Марко Димитров¹

УВОД

Българското княжество се появява на географската карта на Европа през последната една трета на XIX в., отделяйки се от изостаналата икономически Османска империя. Това е времето, когато в световното стопанство се развиват бурни процеси, породени от революционните промени в техническата въоръженост на индустриалното производство през XIX в.² Една от задачите, които българите трябва да решат в стремежа си да се присъединят към европейската общност, е да изградят модерна икономика, основана на пазарни отношения, като това трябва да стане почти от нищото, без никакво наследство от икономическата система, от която те се откъсват през 1878 година. Позицията на догонваща по-развитите страни в Европа и останалия свят, в която застава младата българска нация след Освобождението, в голяма степен предопределя решаващото място на държавата в стопанския живот и определящото значение на нейните действия за насоката и съдържанието на стопанското развитие на България.

Задачата на това изследване е да се анализира общата стопанска политика на българските правителства във времето от 1879 до 1912 г. и да се даде нова интерпретация на мотивите за нейното провеждане и резултатите от нея, различна от съществуващата до този момент в историографията по стопанска история на България. В изложението, наред с коментарите за действията на управляващите в България по отношение на отделните сектори на българското стопанство, са дадени и възможни техни алтернативи, които, според автора, са по-адекватни на вътрешните и международни условия в края на XIX и началото на XX век. Отбелязани са и някои разминавания между декларираните цели в отделни аспекти на икономическата политика и реалните резултати от действията за тяхното постигане.

В работата си по тази студия авторът е ползвал традиционните методи за исторически изследвания (причинно-следствения метод, сравнителния анализ) при ана-

¹ Марко Димитров е доктор по история, главен асистент в катедра "Политическа икономия", секция "Стопанска история" в УНСС; сл. тел.: 81-95-692, e-mail – marco_dimitrov@abv.bg

² От средата на XVIII нататък, в един продължителен период от време до към началото на Първата световна война, се извършва качествен прелом в развитието на науката и техниката, който оказва пряко и значително влияние върху развитието на производството, най-вече на индустриалното производство. Тези радикални промени са известни в историографията като първа и втора индустриална революция. По този въпрос по-подробно, например, Вж: *An Economic History of Europe. From Expansion to Development*. Edited by Antonio Di Vittorio. Published in English by Routledge, London and New York, 2006, p. 135-238.

лиза и интерпретацията на фактите. В по-голямата си част изложението почива на интерпретация на публикувани вече изследвания за икономическата политика на българската държава през разглеждания период и на анализ на наличните статистически данни за развитието на стопанството.

ОБЩИ ТЕНДЕНЦИИ В ОТНОШЕНИЕТО "ДЪРЖАВА – ИКОНОМИКА" В РАЗВИТИТЕ СТРАНИ В КРАЯ НА XIX И НАЧАЛОТО НА XX в.

Отношението "държава-икономика" има своя история още от времето след големите географски открития. Политиката на меркантилизма, която се налага в големите европейски страни през тази епоха, е първата безцеремонна намеса на държавата в обществено-икономическите отношения и налагане на нейната воля при формирането на насоката на стопанското развитие на отделните страни през периода XVI-XVIII в. (главно в развитите европейски държави – Англия, Испания, Франция и Нидерландия)³. За целта на това изложение по-съществено е да се определи кога, защо и как след тази епоха, в условията на напълно оформено пазарно стопанство, държавата отново налага себе си като решаващ фактор в икономическата сфера, този път не само в развитите, а и в почти всички останали държави в цивилизования свят.

Началото на процеса на възобновяване на пряката държавна намеса в икономиката трябва да се търси от 70-те години на XIX в., когато в световното стопанство (което тогава е преди всичко атлантическо и включва в себе си основните европейски държави, имащи брегове на Атлантическия океан, САЩ и отчасти Германия) се разгръща т. нар. втора индустриална революция⁴. Бързото нарастване на рентабилността на производството през втората половина на XIX в., вследствие на масовото внедряване на технически изобретения и рационализации, влиза в остро противоречие с ограничения като територия и покупателна сила световен пазар. Това деформира механизма на либералното пазарно стопанство, оформило се през първата половина на XIX в., и променя ролята на държавата в икономическата сфера. Няма да бъде пресилено, ако се изкаже твърдението, че Първата световна война започва с втората индустриална революция, само че в началото войната се води с политически и икономически средства.

Колкото и да изглежда екзотично, това твърдение има своите основания, защото техническият феномен "втора индустриална революция" е с не по-малки икономически и социални последици за света от първата индустриална революция от втората половина на XVIII и началото на XIX в. Увеличаването на мащабите на произ-

³ Като икономическа политика меркантилизмът изиграва положителна роля в епохата на първоначално натрупване на капитал в големите европейски държави и с това дава своя принос в създаването на класическото пазарно стопанство през XIX в.

⁴ Втората индустриална революция е време на бързо нарастване на производството, главно индустриалното, вследствие на редица революционни технически изобретения и рационализации, както и нови начини на организация на производството. Тя е известна още и като "технологична революция".

водството става с такива бързи темпове, че националните и световни пазари много скоро се пренасищат и се създават значителни трудности в реализацията на стоки-те. Израз на това е преживяната от началото на 70-те до към края на 90-те години на XIX в. икономическа криза, известна като "Дългата депресия"⁵.

Като последица от тази депресия се появяват монополите. Същевременно, под натиска на изменените икономически и социални условия, настъпва промяна в поведението на държавата в стопанската сфера. Политиката на ненамеса се заменя от протекционизъм с различни измерения и степен на интензивност в отделните държави и региони. Постепенно нарастващата опасност от световен военен конфликт през първото десетилетие на XX в. предопределя нарастването на ролята на държавата в икономическата сфера. Необходимостта от засилване на въоръжаването и подготовката за евентуални военни действия поставя нови задачи пред управляващите в големите държави, които не могат да се решат без насочване и регулиране на икономическото развитие в посока на засилването на военната мощ на страните.

Още един феномен предопределя засилването на държавната намеса в икономическите и социалните отношения в началото на XX в. Индустриализацията на света през XIX в. довежда до значителен ръст на работническата класа, която бързо става съществена част от социалната структура на обществото в развитите държави. Лошите условия на труд и ниското заплащане довеждат до остри социални конфликти през първата половина на XIX век. Естествено изглежда раждането на социализма като теория и практика, който си поставя за цел защитата на интересите на работническото съсловие⁶. Освен с всичко друго, социализмът "инфектира" обществените и икономическите отношения и с необходимостта от повече държавна активност в тях. Остротата на противопоставянето между работниците и собствениците на индустриални предприятия поражда нуждата от регулация на тези отношения. Правителствата в развитите европейски държави и САЩ, където в началото на XX в. се формира значителен слой от работници и се оформят остри социални конфликти, са принудени да използват все по-често съществуващите механизми на държавната машина и да създават нови такива чрез законодателството, за да решават все по-изострящите се социални проблеми. В началото на XX в. могат да се забележат първите симптоми на появата на "социалната държава". Тази нова тенденция в обществената роля на държавата, обаче, бързо е прекъсната от избухването на Първата световна война.

В края на XIX и особено в началото на XX в. държавната намеса в икономиката, там където тя е достатъчно значителна, за да се забележи, най-общо се реализира чрез законодателството (издаване на насърчителни или регулационни закони, нов

⁵ <http://butnowyouknow.wordpress.com/those-who-fail-to-learn-from-history/history-of-economic-downturns-in-the-us/> До избухването на световната икономическа криза през 1929 г., прозвището "Голямата депресия" се дава в литературата на тази криза. След това тя започва да се нарича "Дългата депресия", защото определението "Голямата депресия" вече се използва като определение на кризата от 30-те години на XX в.

⁶ През 30-те и 40-те години на XIX в. във Франция, Германия, Великобритания и други части на Европа има остри социални сблъсъци. Малко по-късно се създават социалистически партии и социалистически интернационал.

митнически режим и др.). Малко по-късно, по време на Първата световна война, акцентът на държавната интервенция и контрол върху стопанството става институционален (създават се институции за военновременно регулиране на икономиката). С това се прави нова голяма крачка напред в превръщането на официалната власт в основен фактор и участник в икономическото развитие на отделните страни и в света като цяло.

Това са най-общо икономическите условия в света, когато третата по ред българска държава започва своето самостоятелно развитие. Крехката българска икономика попада в нова среда, в която трудно може да се адаптира, без решаващата роля на държавната машина. До края на XIX в. световното стопанство се намира в криза, едно от основните огнища на която е аграрният сектор, който е преобладаващ в българското стопанство. От началото на XX в. конкуренцията на световния пазар става особено остра. Протекционизмът, стигащ до измеренията на стопански национализъм, е основна характерна черта на икономическата политика на държавите. Слабо конкурентното българско производство трябва да се бори за място на външните пазари. В началото на века Европа се разделя на военнополитически блокове. За България не е лесно да се ориентира в обстановката и да провежда външноикономическата си политика така, че тя да не вреди на голямата външнополитическа цел – обединението на българските земи. Липсата на мощен частен сектор в българското стопанство предопределя допълнително необходимостта държавата да вземе в свои ръце разрешаването на всички проблеми, свързани с икономическото развитие.

ИКОНОМИЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРИЯ И ИКОНОМИЧЕСКАТА ПОЛИТИКА НА ДЪРЖАВАТА (1879-1912 г.) В ИСТОРИОГРАФИЯТА ПО СТОПАНСКА ИСТОРИЯ

Интересът на научните среди към икономическото развитие на България след Освобождението от османска власт през 1878 г. се засилва след 1944 г. Новата идеология, която се налага в страната от управляващата Българска комунистическа партия (БКП), има като един от основните си постулати доминирането на икономическите процеси в общественото развитие (което само по себе си е вярно и трудно може да се отрече). Така изследването на стопанското минало на България се превръща във важна научна задача за историци и икономисти. През периода на социализма (50-80-те години на XX в.) излизат масивни изследвания за развитието на стопанството на страната, обхващащи големи периоди от време⁷. На засилен интерес

⁷ Заглавията са значително количество. Ще посочим само някои от по-фундаменталните и по-обща изследвания: *Беров, Л.* Положението на работническата класа в България при капитализма, С., 1968; *Същият.* Икономическото развитие на България през вековете, С., 1974; *Дамянов, С.* Френското икономическо проникване в България 1878-1914 г., С., 1971; *Икономика на България до социалистическата революция*, С., 1969 и 1989; *Натан, Ж.* Стопанска история на България, С., 1957; *Натан, Ж. и Л. Беров,* Монополистическият капита-

от страна на историците се радва и стопанската политика на българските правителства от третата българска държава⁸.

Във времето до 1989 г. палитрата на изследванията на стопанската история на България, отнасящи се до първия период на капиталистическото развитие на страната (1879-1944 г.), е доста богата⁹. Същевременно в нея могат да се намерят някои бели или недостатъчно проучени полета. В най-общ план бие на очи неравномерността в проучването в двата подпериода от 1879 до 1912 г. и от 1919 до 1944 година. Например, историята на българското стопанство (селско стопанство, индустрия, външна търговия и др.) е разработена по-добре за времето между двете световни войни (1919-1939 г.), а стопанската политика на правителствата в годините до 1912 г. привлича по-голямото внимание на историците. Същевременно, икономическото развитие на страната по време на войните 1912-1918 г. и 1939-1944 г. е съвсем слабо разработено¹⁰.

След промяната през 1989 г. интересът към стопанската история на България в първия период на капитализма се засилва. Основни заслуги за това имат изследова-

лизъм в България, С., 1968; *Развитие на земеделието по българските земи*, С., 1981; *Развитие на индустрията в България 1834-1989*, С., 1990 и др.

⁸ Тук също могат да бъдат посочени значителен брой заглавия: *Беров, Л.* Стопанската политика на правителството на Народния блок, Исторически преглед, кн. 3, 1953; *Кацаркова, В.* Държавното регулиране на стопанството в България по време на Първата световна война (1914-1918 г.) – В: *Изследвания по българска история*, т. VII; *Същата.* Икономическите отношения на България с балканските държави в периода между двете световни войни 1919-1939, С., 1989; *Кьосев Хр.* Стопанската политика на второто стамболовистко правителство 1903-1908 – Годишник на Софийския университет, Исторически факултет, т. 59, С., 1967; *Николова, В.* Възгледи и стопанска политика на Народната партия 1894-1912 г. – В: *Изследвания по българска история*, т. 10, С., 1990; *Социално-икономическата политика на българската държава 681-1981*, Варна, 1981, и др.

⁹ В историографията по стопанска история на България до този момент историческото време от 1879 до 1944 г. не е определяно като "първи период на капиталистическо развитие на България". Авторът на тези редове, без да претендира за прецизност в характеризирането му, го обособява по този начин, отчитайки фактът, че след 1989 г. в нашата страна отново започва да се изгражда икономика и общество от капиталистически тип (както и да се нарича то сега).

¹⁰ През периода на социализма проблемите на военновременната икономика на България във времето от 1912 до 1918 г. присъстват най-вече в общите трудове по стопанска история. Икономиката на България по време на Първата световна война специално е разработвана само от Вера Кацаркова. Вж: *Кацаркова, В.* Икономиката на България през Първата световна война – *Дисертация*; *Същата.* Опити за държавно регулиране на икономиката на България през Първата световна война – *Военноисторически сборник*, 1968, кн. 3; Основни съчинения за икономиката на България по време на Втората световна война са тези на Д. Коен. Техните заглавия само показват красноречиво едностранчивия характер на изследванията. Вж: *Коен, Д.* Ограбването и разоряването на българското стопанство от германските империалисти през Втората световна война, В. Търново, 1966; *Същият.* Българската индустрия и империалистическа Германия през Втората световна война. – В: *Българо-германски отношения и връзки. Изследвания и материали*, т. 1, С., 1972.

тели като Румен Аврамов¹¹, Мартин Иванов¹², Даниел Вачков¹³, Пенчо Пенчев¹⁴ и др. Излизат от печат доста трудове за историята на отделни сектори от българската икономика между двете световни войни, както и някои регионални такива¹⁵. Изследвана е държавната политика по отношение на отделни отрасли от българската индустрия, и то за целия период от 1879 до 1944 г.¹⁶, както и общата икономическа политика и изграждането на институционалната структура за нейното провеждане в по-големи периоди от време¹⁷. Появяват се нови изследвания и за военновременната икономика на България¹⁸. Въпреки тези и още някои забележими успехи след 1989 г. в изследването на икономическата история на България, все още има какво да се желае.

Забелязва се намаляване на вниманието на стопанските историци към проблемите на българската икономика в периода до 1912 г. За това има и обективни трудности, най-значителна от които е липсата на достатъчно изворов материал, особено статистически данни. Съществена празнина продължава да бъде недостатъчното осмисляне и оценка на дейността на българските правителства в областта на ико-

¹¹ Аврамов, Р. Комуналният капитализъм, т. I, II и III, С., 2007; *Същият*. Стопанският XX век на България, С., 2007 и др.

¹² Иванов, М. Политическите игри с външния дълг. Български сюжети на стопански кризи и възход 1929-1934, С., 2001; *Същият*. Голямата депресия и новата програма на българското стопанство (1929-1934) – *Исторически преглед*, 1999, № 1-2; *Същият*. Българското стопанство през второто "златно десетилетие" – 1935-1939 г. – *Исторически преглед*, 2004, № 1-2, с. 107-128 и др.

¹³ Вачков, Д. Българският външен дълг в периода на голямата икономическа криза – *Исторически преглед*, 1998, № 5-6; *Същият*. Проблемът с натуралните контрибуции, наложени на България след Първата световна война – *Минало*, 2002, кн. 1; *Същият*. Антиинфлационната политика на БЗНС в периода на самостоятелното му управление – *История*, 2003, кн. 1-2 и др.

¹⁴ Пенчев, П. Как се наливаха основите. Към ранната история на българската корупция (1879-1912 г.), С., Рива, 2011; *Същият*. Електрификацията в стопанската политика на българската държава от Освобождението до 1944 г., С., УИ "Стопанство", 2009; *Същият*. Полемично за резултатите от Руско-турската война 1877/1878 г. – *Исторически преглед*, 2008, кн. 3-4, с. 49-74; *Същият*. Икономически последици от деветоюнския преврат – *Исторически преглед*, 2005, кн. 3-4, с. 34-59. Саздов, Д. и П. Пенчев. Дунав мост. 100 години дипломатия и политика, С., УИ "Стопанство", 2006.

¹⁵ Иванова, Е. Икономиката на Стара Загора и околната в годините на сговористкото управление (1923-1929 г.) – *Минало*, 1999, кн. 3; *Същата*. Стопанството на Стара Загора и околната по време на икономическата криза (1929-1934). – В: *Известия на Старозагорския исторически музей*, т.1, Ст. Загора, 2002, с.151-168; Иванова, Е., С. Димитрова, История на електрификацията в Старозагорския район. Стара Загора, 2002 и др.

¹⁶ Пенчев, П. Д. Електрификацията в стопанската политика на българската държава от Освобождението до 1944 г., С., УИ "Стопанство" 2009;

¹⁷ Димитров, М. Стопански институции и стопанска политика в България 1879-1903 г., С., "Радио 90", 1994; Велева, Л. Търговско-индустриалните камари в България 1894-1919 (организация и дейност), С., Авангард Прима, 2005. *Същата*, Комитетите и Дирекцията за стопански грижи и обществена предвидливост (1915-1918 г.), С., Авангард Прима, 2006.

¹⁸ Коен, Д. Военновременната икономика на България 1939-1944, С., УИ "Кл. Охридски", 2002; Петров, Л. Военната икономика на България 1919-1945, С., УИ "Стопанство", 1999 и др.

номиката и реалните резултати от нея, както и разработването на стопанската история през този период по сектори и отрасли.

За целта на това изследване ще обърнем малко по-голямо внимание на състоянието на изследванията по стопанска история на България за времето до началото на периода на войните 1912-1918 г. Нашата задача ще бъде не да анализираме отделните произведения, а да дадем своя оценка за създадената до този момент обща представа в историографията за характера, съдържанието и насоките на водената от тогавашните правителства стопанска политика и последствията от нея.

Първото, което прави впечатление при един общ поглед върху историографията след 1944 г. е това, че по-значителната част от изследванията на стопанството и икономическата политика на държавата се отнасят за времето от Освобождението 1878 г. до 1912 г. Но и в този период много малка част от изследователите са насочили усилията си към икономическата политика на отделните правителства¹⁹. Като цяло, обаче, тя не е разработена и критично оценена. Липсват задълбочени изследвания на общата стопанска политика на държавата, в които да се търси философията, мотивацията, целите, тенденциите в нейното осъществяване и резултатите от нея. Не е показана (ако я има, а според нас съществува такава) приемствеността между сменящите се екипажи в управлението на "икономическия кораб" на страната. Към големи "отрязъци" от време (например, периода от 1879 до 1885 г. за Княжество България и Източна Румелия) стопанско-историческата наука е хвърлила само бегъл и повърхностен поглед. Дефицит са (със съвсем малки изключения) изследванията за влиянието на международната икономическа и политическа конюнктура върху българското стопанство през периода, а по това време светът изживява няколко големи сътресения в икономическия сектор²⁰. Могат да се изброят още съвсем непроучени или недостатъчно осветлени полета в изследванията върху стопанската политика на българските правителства от 1879 до 1912 г., но и показаното по-горе е достатъчно, за да се констатира, че историците имат още работа в сферата на икономическата политика на държавата в новата българска история.

Състоянието на изследванията върху развитието на стопанството в България през периода 1879-1912 г., разработвани след 1944 до 1989 г., е на значително по-добро ниво. Това се дължи отчасти на факта, че докато изучаването на икономическата политика привлича вниманието повече на изследователи със завършено висше историческо образование и с по-малки познания в областта на икономиката, то промените в стопанството се изследват повече от икономисти, а това придава значителна достоверност и пълнота на техните трудове. И тук обаче има празни места. Почти липсват обобщаващи и оценъчни разработки за развитието на отделните отрасли в българската икономика тогава.

¹⁹ Има отделни постижения в тази насока, но те съвсем не са достатъчни: например работите на В. Николова за управлението на Народната партия (1894-1899 г.), на Хр. Кьосев за стопанската политика на Втория стамболовистки режим (1903-1908 г.) и др.

²⁰ От 1879 до 1918 г. освен т. нар. "Дълга депресия" (1873-1896 г.), за която вече се спомена, световното стопанство преживява криза (1901-1903 г.), криза в банковата система 1907 г. и няколко отраслови кризи, а също така и няколко локални военни конфликти.

Въпреки не малките постижения и двете направления в изследването на проблемите на българската стопанска история от Освобождението до 1912 г. (икономическата политика на правителствата и развитието на стопанството) имат определена и ясно очертана обща слабост – едностранчивост в изложението, анализа и оценките на проблемите. Например в оценките за стопанската политика на правителството на Стефан Стамболов (1887-1894 г.) има трудно обяснима липса на почти всякаква критичност. В някои случаи се стига до идеализиране на постиженията му в икономическата област. Всъщност тази политика е без всякакъв план и цел, доста хаотична и подчинена повече на частни интереси, отколкото на идеята за просперитета на страната. Освен това тя е икономическа политика повече на намеренията, отколкото на реалните резултати.

Може да се приведе и обратен пример. Управлението, което прави големи усилия да преодолее кризата, обхванала българските държавни финанси в самия край на XIX в.²¹, е недооценено и често остро критикувано от идеологически позиции като корумпирано (което е вярно, но това не важи само за него) и работещо против интересите на селяните. Решението да се върне за определен период от време облагането на това съсловие с натурален десятък върху земеделското производство на пръв поглед изглежда ретроградно, защото това е данък останал от турската данъчна система и е отменен малко по-рано от друго правителство. Ако се вземат предвид икономическите условия в България и в света по онова време (острата криза в българските държавни финанси и световната аграрна криза от последната една трета на XIX в.) и почти пълната откъснатост на голяма част от селскостопанските производители от пазара (по принцип недостигът на парични средства у тях), връщането на този данък, с цел да не се губят значителни бюджетни приходи и да не се притискат селяните с парични данъци какъвто е поземленият, е мярка съвсем не лишена от смисъл и логика. Друг е въпросът, че част от управляващите и държавната администрация се опитват да се облагодетелстват от промяната²². Могат да се дадат и други такива примери.

В изследванията за общото икономическо развитие на страната до 1912 г. основният недостатък е, че те са правени от една позиция – марскистко-ленинската. Най-общо в този факт няма нищо лошо, но дори и от тази гледна точка липсват обстойни и задълбочени трудове за развитието на отделните сектори от българската икономика през този период. Освен това в произведенията, особено по-старите по време, има прекалена доза едностранчива критичност, която е неизбежна, когато се прилага само една гледна точка на изследване.

Направените по-горе бележки не трябва да се възприемат като омаловажаване на постиженията на българската стопанско-историческа наука в изследването на икономическото минало на страната. Не може да не се отбележи, че въпреки посочените слабости общото икономическо развитие през периода от 1879 до 1944 г. (особе-

²¹ Става дума за управлението на страната от януари 1899 до есента на 1900 г., когато се правят няколко правителствени промени, но във всички кабинети присъства Либералната партия на д-р Васил Радославов.

²² Пенчев, П. Как се наливаха основите. Към ранната история на българската корупция (1879-1912 г.), С., Рива, 2011, с. 153-164.

но за времето между двете световни войни) е сравнително добре разработено и постигнатото е стабилна основа за по-нататъшното задълбочаване на нашите познания в тази област. Подобна оценка може да се даде и за икономическата политика на българската държава през този период. Не малка част от дейността на правителствата в тази сфера е станала достояние на българската общественост, особено за тази до 1912 година. Постиганията до този момент са добра основа за обобщения и оценки, което е и целта на това изложение.

Това са само някои оценъчни щрихи за състоянието на българската историография по стопанска история в първия период на капитализма, но те са достатъчни, за да се обобщи, че има още много голямо поле за работа пред бъдещите стопански историци. Авторът ще бъде удовлетворен, ако с написаното по-долу провокира и други да се заемат с изследването, обобщаването и оценката на българската стопанска история. Специалистите и обществото имат нужда от това.

ОЩЕ ЗА ИКОНОМИЧЕСКИТЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ОТ РУСКО-ТУРСКАТА ВОЙНА (1877-1878 г.)

Преди да започнем изложението на проблемите, свързани с ефекта от икономическата политика на държавата върху българското стопанство, трябва да се спрем на един ключов въпрос, отговорът на който до голяма степен предопределя много от аргументациите при оценката на тази политика. Това е въпросът за икономическите последици от Руско-турската война 1877-1878 година. Важно е да се оцени до каква степен политическата промяна, станала с Освобождението през 1878 г., има трайни последици върху по-нататъшното икономическо развитие на България. Тази оценка е свързана редица конкретни въпроси, на които не е даден все още еднозначен отговор в литературата. Такива например, са: Променя ли се коренно икономическият и правен статут на българските селяни след Освобождението? Какви са последициите от наложените с Берлинския договор временни ограничения върху свободата на българската държава да провежда самостоятелна външнотърговска политика? Какво става с българското занаятчийско и едва забележимото фабрично производство от преди Освобождението? Какви "бомби" са заложени в Търновската конституция, върху която се основа законодателството в новата държава, включително и икономическото.

В научното пространство все още имат място твърдения като това, че войната изиграва ролята на буржоазна революция за българите²³, или, че несправедливите решения на Берлинския конгрес (специално търговския режим, регламентиран в чл. 8 от договора) обричат българската икономика (по-конкретно градското стопанство) на разруха, като предизвикват масово разоряване на занаятчийски производства. Битува и тезата за несправедливостта на търговските договори, които Османска-

²³ Това е една стара теза от 50-те и 60-те години на XX в., която все още не е опровергана съвсем и се среща в историографията, поради което я отбелязваме тук.

та империя подписва с европейските държави в началото на 60-те години на XIX в. Те продължават да бъдат наричани "капитулации", като в това определение се влага буквалния му смисъл – капитулиране на Турция през западните сили²⁴. Тези и още много други въпроси имат нужда от нова интерпретация.

В последно време интересът към стопанските измерения на резултатите от Руско-турската война за България се засилва. Излязоха от печат някои произведения на млади стопански историци, които се опитват да се обърнат към тези исторически времена с по-неутрален и в голяма степен по-реален поглед и оценки²⁵. Преоценката на фактите и обстоятелствата в икономическата област, свързани с възстановяването на българската държавност, е съществена предпоставка за правилното осветляване и оценка на по-сетнешната икономическа история на България. В това отношение възникват редица проблеми, свързани с последствията от войната, които заслужават безспорно внимание.

Преди всичко доста е спорна тезата, че Руско-турската война от 1877-1878 г. е преломна и в икономически план изиграва ролята на буржоазна революция. Известно е, че основният икономически въпрос на всяка буржоазна революция е този за собствеността върху земята – ликвидирането по един или друг начин на феодалната поземлена собственост и създаване на пълна частна собственост. В случая с освободителната война големият въпрос е: има ли феодална собственост в Османската империя преди 1878 г.? Друг въпрос, който трябва да се изясни, е: до каква степен българските (а и турските) селяни, които остават да живеят в пределите на Княжество България след войната, са оземлени, т. е. притежават собствена земя като частна собственост? Тези два въпроса са органично свързани.

На първо място, има достатъчно основания да се твърди, че в българските земи до Освобождението юридически феодалните отношения са ликвидирани. Извършените реформи в Османската империя през XIX в. ликвидират управляващия слой, носител на феодални права (спахиите). Прието е законодателство, регламентиращо

²⁴ Прякорът "капитулации" получават още първите търговски договори, които Османската империя сключва с европейски държави през XVI в. Той идва от това, че първата дума от текстът на всеки член на договора започва с калиграфски изрисувана главна буква, каквато е била практиката по онова време. На латински език тези букви се наричат "капитули". Търговските договори, сключени между Турция и европейските държави в началото на 60-те години на XIX в. са с много ниски вносни и износни мита, не защото империята капитулира пред развитите европейски държави, а защото по това време европейската търговия се намира в епохата на свободната търговия (т. нар. free trade) и не е възможно да се сключват търговски договори при други условия, освен такива с ниски вносни и износни мита.

²⁵ Пенчев, П. Полемично за икономическите последици от Руско-турската освободителна война (1877-1878 г.), Исторически преглед, 2008, кн. 3-4, с. 49-74. Пенчев обстойно и на основата на силни аргументи доказва, че икономическите последици от Руско-турската освободителна война не трябва да се преувеличават. Той разглежда в подробности развитието на основните отрасли от българската икономика до края на XIX в. и обосновава тезата, че, ако от политическа, социална и културна гледна точка войната може да се приеме за добре очертана и аргументирана граница, в икономическо отношение това не е съвсем така. Много от основните процеси в българското стопанство, развиващи се преди Освобождението, се запазват и след него почти до края на XIX в.

по същество частната собственост върху земята, включително и собствеността на българските селяни. Няма точна статистика за броя и размерите на самостоятелните притежания на земеделска земя от българските селяни след Кримската война (1853-1856 г.), но, според някои автори, през 60-те и 70-те години на XIX в. само около 1/15 от тях са в арендни отношения или работят като наемници в стопанствата на турски чифликчии. Останалите са самостоятелни земеделски стопани. Отделно през този период се появяват немюсюлмани, притежаващи средни, а някои и едри по размери, модерни земеделски стопанства²⁶.

За правилното осветляване на въпроса за съществуването на остатъци от феодални отношения след реформите в Османската империя през XIX в. от значение е още един факт. Основният носител на феодални права в османската икономическа система през периода XV-XVIII в. е държавата²⁷. Може да се каже, че през XIX в., особено след Кримската война 1853-1856 г., тя напълно се отказва от тези права, гарантирайки, поне на книга, правата, свободите и собствеността на поданиците си.

От изложеното става ясно, че по време на Руско-турската война не настъпват почти никакви промени в статута на земята, притежавана от български селяни. Извършеното заграбване на турска поземлена собственост по време на войната, т. нар. аграрен преврат, няма нищо общо с ликвидиране на феодалните отношения от преди войната, защото юридически те вече не съществуват²⁸. Вярно е, че по време на войната се извършва масово оземляване на българските селяни. Това обаче не зася-

²⁶ Този факт се признава дори от историци, пишещи през 50-те години на XX в., когато господстващата идеология на марксизма-ленинизма оказва силно влияние върху формирането на авторовите тези. Вж: *Димитров, Стр.*, Към въпроса за отменянето на спахийската система в нашите земи – Исторически преглед, 1956, кн. 6, с. 37-40. На друго място обаче този автор твърди, че през 60-те и 70-те години на XIX в. в Османската империя се запазва "феодалната рента", която достига повече от 60% от общия доход на селяните. В тази посока трябва да се направи едно уточнение. Става дума за рента, която селяните плащат, най-вече в определени райони от българските земи – Западна България, Македония, известна с прозвищата си "изполица" и "кесим". Това обаче са варианти на арендни плащания, които са част от обикновени договори между владетел на земята и наемател (арендатор) и не носят в себе си феодални отношения. Поради специфичните условия в посочените райони (отдалеченост на районите от активен стопански живот, слабо развито селско стопанство, почти липса на пазарни отношения и др.) като форма на заплащане на рентата се запазва работата за определено време на имението на господаря. Формално това няма нищо общо с феодализма, където ангарията е наложена от самата феодална система, в случая от османската държава. То не е извъникономическа принуда, а начин за разплащане в стопанството на райони, в които парите са рядкост или въобще липсват.

²⁷ В случая трябва да се игнорират процесите на разложение на системата, които през XVIII в. вече са в ход, защото те не доминират и държавата си остава "господар на положението". Доказателство за това е фактът, че империята не се разпада на отделни самостоятелни феодални владения, както е в късното европейско Средновековие, а държавата през XIX в. успява да реформира социалните и икономическите отношения и да се запази единна.

²⁸ Освен проведената аграрна реформа през първата половина на XIX в., феодалните отношения окончателно са ликвидирани със Закона за земите от 1858 г. – В: *Турски извори за българската история*, т. I, с. 14-39.

га проблема с правния статут на поземлената собственост, т. е. не се заграбва феодална поземлена собственост. Селяните заемат освободени по един или друг начин от собствениците им земи, но това не са земи с феодален статут на собствеността. Друг е въпросът, че много бързо след Освобождението тези селяни загубват значителна част от придобитата по време на войната земя, а и не само нея. Могат да се приведат още аргументи, но тезата за Освободителната война като буржоазна революция, според нас, е несъстоятелна.

В българската историография все още битува и друга теза – за несправедливостта на търговските договори, които Османската империя подписва с европейските държави в началото на 60-те години на XIX век. Като следствие от нея се поставя и другият голям въпрос за влиянието на чл. 8 от Берлинския договор върху българското градско стопанство и търговията, както и върху търговската политика на държавата. Общовалидното становище в историографията е, че търговският режим, създаден с тази клауза на договора, не дава възможност на българските управляващи да провеждат самостоятелна, съобразена с националните цели и интереси, външнотърговска политика и това оказва негативно влияние и върху цялостната икономическа политика на държавата до началото на 90-те години на XIX в.²⁹

Според пишещия тези редове, влиянието на търговския режим, наложен на младата българска държава от Берлинския договор от 1878 г., не само не трябва да се преувеличава, но и въобще следва да се игнорира. Аргументите за това са няколко. На първо място договорът не прави невъзможна самостоятелната външнотърговска политика на България, а само създава предпоставки за двойственост в нейното провеждане. Формално княжеството не се ограничава в правото си да сключва външнотърговски договори с държавите, които не са участвали в Берлинския конгрес. Ограниченията на чл. 8 се отнасят само за страните, подписали Берлинския договор, но с тях и до Освобождението българската икономика няма значителни връзки³⁰. Преди да се активизират търговските контакти с тези държави е необходимо България да реструктурира икономиката си и да развие производства, резултатите от които да може да реализира на техните пазари. Това е първостепенната задача за ефективна външнотърговска политика. Още повече, че времето на началото на самостоятелното съществуване на Третата българска държава съвпада с началото на нов модел на външнотърговски отношения в света – неомеркантилизма³¹. Постепенно засилващият се в Европа митнически протекционизъм, политика, която България трудно може да провежда дори да има свобода във външнотърговската си дейност, изисква производството на конкурентноспособни стоки за износ. В този смисъл запазването на действието на турските търговски договори в княжеството има известно положително въздействие, защото дава възможност за износ на българска продукция при по-ниски мита. Вносът на евтини и качествени стоки от Ев-

²⁹ Икономика на България до..., с. 313; История на националното и световното стопанство, С., УИ "Стопанство", 2002, с. 249 и др.

³⁰ Тези държави са Австро-Унгария, Белгия, Великобритания, Германия, Гърция, Дания, Италия, Норвегия, Португалия, Русия, САЩ, Холандия, Швеция.

³¹ *Свраков, Г.* Теория на търговската политика (външна търговия), С., 1946, с. 174-178.

ропа също има положителен ефект, като имаме предвид линията на европеизация, възприета при изграждането на новата държава, и засиленото търсене на такива стоки на българския пазар.

Друго становище, което все още се среща в историографското пространство, повтаря едно твърдение на Димитър Благоев (ръководителят на българските т. нар. "тесни" социалисти от края на XIX и началото на XX в.) и някои други икономисти от онова време, че търговският режим, наложен от Берлинския договор, е много вреден, защото довежда до масово разоряване на български занаятчии, вследствие на установените с него ниски вносни и износни мита.

В посочената по-горе статия П. Пенчев подробно разкрива причините за упадък на българското занаятчийско производство след Освобождението, като отбелязва, че проблемите в този отрасъл са налице още преди Руско-турската освободителна война³². По наше мнение външнотърговският режим, наложен от Берлинския договор, не е основният причинител на проблемите в занаятчийския сектор на българската икономика, защото не той е причината за свиването на външните пазари за българските занаятчийски произведения. Самото откъсване на българските земи от Османската империя рязко намалява търсенето на тези произведения, защото те по принцип са предназначени за турския пазар, а не за износ в Европа. Ниските вносни мита тук са без особено значение.

Освен това, цялата обстановка, създадена след 1878 г., има известно положително отражение върху българското занаятчийско производство. Откъсването на това производство от турския пазар, което става не само с териториалното обособяване на Княжество България, но и с митническата преграда, която Турция налага на българските стоки, довежда до трансформация на занаятчийския сектор – отмиране на старите занаяти и появата през 90-те години на XIX в. на нови, свързани с появяващото се индустриално производство и с новия начин на живот на българите.

Следователно, с основание може да се твърди, че търговският режим, наложен от Берлинския договор на младото българско княжество, има протекционистичен ефект (в смисъл на провокиране на модернизация) върху градското занаятчийско производство. Такъв ефект може да се припише и на митническия режим, наложен от Османската империя през 1879 г. върху вноса на български занаятчийски стоки на нейния вътрешен пазар.

БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА И ПРОИЗВОДСТВОТО – ИНДУСТРИЯ ИЛИ ЗЕМЕДЕЛИЕ?

Изложеното по-горе състояние на изследванията на стопанската история на България от 1879 до 1912 г. дава достатъчно възможности да се направи опит за осмисляне на ролята на държавата в икономическото развитие в първия период на съществуването на буржоазна България. При анализа и оценката на резултатите от ико-

³² Пенчев, П. Полемично за..., с. 63-69.

номическата политика на българската държава през този период трябва да се има предвид преди всичко, че държавната намеса в стопанството е необходимост, предизвикана от изостаналото обществено-икономическо развитие на България в сравнение с другите европейски държави (включително и тези на Балканския полуостров). Това поставя доста различни задачи пред управляващите в страната.

Може да изглежда малко претенциозно, но в този период по историческа съдба българското княжество може да се сравнява до известна степен с Германия. През последната една трета на XIX в. след обединението на германските земи в единна държава през 1871 г., Германия също започва да изгражда национална икономика от позицията на икономическа изостаналост в сравнение с другите развити държави в Европа и САЩ. За разлика от Германия, която все пак тръгва от едно сравнително високо ниво на развитие на производителните си сили до преди обединението, българската държава трябва да развива една изостанала и почти примитивна икономика. Това обстоятелство ѝ определя мястото на основен фактор, чертаещ насоките на икономическото развитие на страната и осигуряващ неговите ресурси. За решаването на тези фундаментални задачи от особено значение са две неща: 1) финансовите възможности на държавата и: 2) кадровото състояние на управляващия елит. В България и двата фактора в началото липсват или са недостатъчни³³.

Задачата, която стои пред българските управляващи след 1879 г., е грандиозна и почти непосилна. Европейската ориентация на създаващата се нова държава, вградена в постановленията на Търновската конституция от 1879 г., изисква изграждането на модерна за времето си икономика във всички нейни сфери. След кратък период на лутане (до към края на 80-те години на XIX в.) в дилемата "индустрия

³³ Това, че финансовите възможности на новосъздадената българска държава, особено в първите десетилетия след Освобождението, са значително ограничени, е факт, който едва ли може да бъде оспорван. По по-различен начин стои въпросът с оценяването на капацитета за управление и вземане на адекватни на нуждите на икономиката решения от управляващия елит в България. До края на XIX в., а в известна степен и в началото на XX в., са малко хората в страната, които имат сериозни познания по икономика (такива, които са завършили, или поне са учили висше икономическо образование в Европа). Още по-малко са те в политическите партии, които управляват през разглеждания период. Това поставя един голям въпрос – доколко правителствата имат ясна представа какво вършат в икономическата област. Дали това, което правят е градивно от гледна точка на бъдещото икономическо развитие на България, или е плод на тесни партийни и партизански интереси. Дълги години някои автори се опитват да убедят българската историческа мисъл в силата и мъдростта на българските политически партии по икономическите въпроси на обществото. Вж: *Саздов, Д.* Икономическото и социалното развитие на България в програмите и програмната политика на българската буржоазия, С., ИК – УНСС, 2012. Оставяме без коментар заглавието на тази книга. Освен нея въпросният автор публикува много статии, доклади и други материали, в които се разглеждат всевъзможни аспекти от обществено-икономическото и политическо развитие на България, отразени "в програмите и програмните документи на буржоазните политически партии в България". Дали програмите на тези политически формации са такова богато на отражения огледало на българското обществено-икономическо развитие в периода от Освобождението до началото на Българската война, обаче, е един доста спорен въпрос, на който няма да се спираме тук.

или земеделие", от 90-те години на века въпросът е решен "по соломоновски" – да се развива индустрията, но такава, която да подпомага българското селско стопанство, и цялата държавна енергия е насочена към покровителстване на индустрията³⁴. Малко по-късно, във времето между двете световни войни, един български икономист ще напише по този повод: "Тоя въпрос е бил поставен някога и то, за жалост, под алтернативна форма: земеделие или индустрия, като че ли земеделието и индустрията са два клона от народното стопанство, които се изключват един други. Така погрешно поставен, той е бил погрешно разрешен: в полза на индустрията, така че всички грижи на държавата са били насочени към насърчаване на тая последната. И сега (в началото на 30-те години на XX в. – б. м., М. Д.) имаме едно земеделие, което малко се различава от онова, което е било преди тридесет години"³⁵.

Като аргумент за твърдението, че на управляващите в България липсва ясна концепция за посоките на развитие на националната икономика дори в края на разглеждания период, може да послужи казаното през 1909 г. от министъра на търговията и земеделието в правителството на Демократическата партия, Андрей Ляпчев, при излагането на мотивите към внесенния законопроект за насърчаване на местната индустрия: "Българската икономическа политика, а с това заедно и българското народно стопанство, няма да почиват на здрава основа, ако в страната ни не са застъпени всички отрасли на производството...С други думи, икономическата ни политика не може да бъде изключително земеделческа, занаятчийска или индустриална, а еднакво земеделческа, занаятчийска и индустриална..."³⁶ В това становище липсват приоритети. Идеята да се развиват всички сектори на стопанството е еднакво пагубна за всеки един от тях. Еднаквото им покровителстване е една, меко казано, утопична идея, която още веднъж потвърждава, че управляващите нямат ясна представа за това в коя посока водят страната. Издигането в българския парламент и през 1909 г. на лозунги от типа: "Българската индустрия за българския пазар" не може да не ни изпълни със страхове за бъдещето на този сектор от националното стопанство на България³⁷. Съвсем ясно е, че има необходимост от преосмисляне на досегашните оценки за действията на българските правителства в икономическата област в края на XIX и началото на XX в., когато се поставят основите на модерната българска държава. Формирането на реална и безпристрастна оценка на тогавашната стопанска политика е от съществено значение не само за историческата наука, но и за самооценката на българското съвременно общество.

Не съвсем прецизно би било твърдението, че селското стопанство е основен отрасъл на българската икономика в края на XIX и началото на XX в. Когато над 80% от населението на страната намира прехраната си в земеделието, това

³⁴ Такава концепция развива Ив. Евст. Гешов в известния си доклад до Министерския съвет от лятото на 1894 г., който той прочита и в Народното събрание. – Вж: *Николова, В.* Народната партия и буржоазната демокрация. Кабинетът на Константин Стоилов 1894-1899, С., Наука и изкуство 1986, с. 95 и сл.

³⁵ *Яранов, Ат.* Нашата земеделска политика. – Списание на Българското икономическо дружество (Сп. БИД), 1931, кн. 1, с. 1.

³⁶ *Стенографски дневници* на XIV ОНС, I РС, LX зас., 10.I.1909.

³⁷ *Яранов, Ат.* Стопанската политика на България (от 1878 до 1928 година), С., 1934, с. 194.

значи, че тази сфера на стопанството е фатално значима за съществуването на един народ, в случая – българския.

Българското селско стопанство след Освобождението е отрасъл с примитивна техника, преобладаващо дребна поземлена собственост и много ниска степен на мелиорация. След 1878 г. в някои райони на страната (най-вече Западна и Южна България) аграрният сектор преживява криза, свързана с постановленията на Берлинския договор за запазване на турската поземлена собственост в пределите на освободените български земи (Княжество България и Източна Румелия) и ликвидирането на възникналите от това проблеми³⁸. До края на 80-те години на XIX в. в основата си тези трудности са преодоляни в общи линии и от началото на 90-те години българското селско стопанство бележи постоянен напредък, въпреки някои моментни спадове. В периода от края на XIX в. до войните 1912-1918 г. броят на земеделските стопанства показва съществен ръст. От 1897 до 1908 г. самостоятелните земеделски стопани се увеличават от 799 000 на 933 000 души, а частнособственическите поземлени притежания нарастват приблизително с 13% – от 40 на приблизително 46 млн. дка.³⁹

През същия период физическият обем на селскостопанското производство показва значителните колебания, които се дължат в по-голяма степен на зависимостта на отрасъла от природните условия и в много по-малка – на слабата мелиорация. Въпреки това се наблюдава обща тенденция на нарастване на производството, причина за която донякъде е увеличението на обработваемата земя, а също така и на нарастването на средните добиви от декара⁴⁰. Нараства и доходът на селските стопани. За ръста на доходите на селяните спомага и покачването на цените на селскостопанските произведения след преодоляването в началото на XX в. на световната аграрна криза⁴¹.

В началото на XX в. рязко се увеличава вносът на земеделски машини в България, нещо, което е доста показателно, като се има предвид, че в повечето страни в света земеделските машини са все още рядкост. Тук се налага едно уточнение. Увеличаването на машините не означава, че в страната протича процес на модернизация на селскостопанското производство. Според статистическите данни през 1908 г. дребните селски стопанства със земя до 30 дка са около 55 % от всички стопанства в България, а тези, със земя между 30 и 50 дка – 13,5%. Общо стопанствата с поземлена собственост до 50 дка са 68,5%⁴². Като имаме предвид, че селскостопанската земя в България е значително разпокъсана на малки ниви, независимо от об-

³⁸ Тези въпроси са задоволително разработени в литературата по стопанска история на България. Вж: *Беров, Л.* Към въпроса за аграрните отношения у нас по време на Освобождението – Трудове на ВИИ "К. Маркс", 1956, кн. *Христов, Хр.* Аграрният въпрос и българската национална революция, С., 1976; *Левинтов, Н. Г.* Аграрный переворот в Болгарии 1877-1878 годов – Вопросы истории, 1951, № 12 и др.

³⁹ Статистически годишник на Царство България за 1912 г., С., 1915, с. 128-129.

⁴⁰ *Тотев А. Ю.* Индексни числа за обема на растителното земеделско производство в България – Тр. на СИСП при СДУ, 1935, кн. 2-3, с. 95

⁴¹ Икономика на България..., с. 327.

⁴² Изчислено по Статистически годишник на Царство България за 1912 г.,..., с. 324

щото количество притежавана от дадено домакинство земя, използването на модерна земеделска техника в преобладаващата част от стопанствата е невъзможно или нерентабилно. Освен това ниските парични доходи на дребните и средни земеделски стопанства също са пречка за снабдяването им с по-модерна техника. В много случаи тези констатации се отнасят и за стопанствата със земя от 50 до 100 дка, особено в планинските и полупланински райони, където поземлената собственост е значително разпокъсана на отделни ниви и теренът е доста пресечен⁴³.

Горното обяснение е необходимо, за да се оцени по-правилно значението на увеличаването на вноса и използването на земеделски машини в българското селско стопанство. Нарастването е показано в следващата таблица:

Таблица 1

Използване и внос на земеделски машини в България⁴⁴

Видове земеделски машини	1893 г.	1900 г.	1910 г.	Коефициент на нарастване
Плугове	18 700	48 958	114 245	6,1
Веячки и триони	7 393	11 928	66 580	9,0
Сеячки	35	257	916	26,1
Жетварки	128	1 202	1 091	8,5
Вършачки	17	155	1091	64,2
Внос на земеделски машини (тона)	1886-1890 г.	1891-1899 г.	1900-1905 г.	1906-1911 г.
	199 т.	356 т.	551 т.	2612 т.

Изложените статистически данни ясно очертават доста стръмна скала на засилването на техническата въоръженост на селското стопанство. Всъщност данните са косвено доказателство за една тенденция на модернизиране на производството, но в едрите земеделски стопанства. По-горе се отбеляза, че поне около 70% от българските земеделски домакинства не са пригодени за използване на модерна техника, с изключение може би на плуговете и отчасти на веячките. В тях все още масово се използват старите методи за обработка на земята и прибиране на реколтата. Следователно, по-голямата част от внесената и използвана модерна земеделска техника е предназначена за едрите земеделски стопанства, което ги прави сравнително модерни и по-рентабилни. Модернизацията не засяга преобладаващата част от селските домакинства, обработването на земята при които остава на крайно примитивно равнище.

⁴³ Много от земеделските стопанства от този тип са колективна собственост на големи семейства или задруги, които са доста разпространени в България още преди Освобождението от османска власт. Финансови и психологически (стремежът към спестовност) причини въздържат такива домакинства да се снабдяват със земеделска техника.

⁴⁴ *Икономика на България* до социалистическата..., с. 329, 330.

Успехите на българското селско стопанство в периода от Освобождението до 1912 г. не са особено впечатляващи, но определено то се развива по възходяща линия и показва добри резултати. Важен е въпросът каква е ролята на държавата за това развитие?

Активната държавна политика по отношение на селското стопанство започва след 1894 г. (при управлението на Народната партия). До края на 80-те и началото на 90-те години на XIX в. такава политика е препятствана от нерешения аграрен въпрос⁴⁵, както и от политическите събития, свързани с последствията от Съединението на Източна Румелия с Княжество България. Освен това, до 1885 г. извън полето на действие на икономическата политика на държавата остава част от българските земи (Горнотракийската равнина), в която има изключително благоприятни условия за развитие на селско стопанство. Не по-малко значение за пасивността на държавната политика към селското стопанство има и неизяснената концепция за общите насоки на икономическото развитие на страната, които трябва да се поддържат и развиват от държавата (спорът "индустрия или земеделие").

От началото на XX в. усилията на държавата в областта на селското стопанство дават определени, макар и скромни резултати. До края на първото десетилетие на века в голяма степен е разрешен въпросът с осигуряване на кредитирането на този отрасъл⁴⁶. Правят се опити за увеличаване на обработваемата земя⁴⁷. Създава се кадастър на земята в България⁴⁸ и др. На специалното внимание на законодателната и изпълнителната власт в страната се радва идеята за трансформация на земеделското производство от зърнените към техническите култури. Създават се в известна степен по-добри условия за отглеждането на тютюн, рози, коприна и др. Предприемат се някои мерки за борба с вредителите и болестите по селскостопанските култури. Могат да се изброят още конкретни действия, които имат за цел подобряване на условията за развитие на земеделието и животновъдството⁴⁹.

Същевременно обаче, в провежданата държавна политика към селското стопанство има доста слабости и нерешени въпроси. Едно от слабите места е това, че почти липсват съществени действия за защитата и насърчаването на зърнопроизводството, основният отрасъл на земеделието, в който намира прехраната си повече от 70% от селското население в страната. През целия разглеждан период зърнените храни са най-важният артикул в българския износ и от тях до голяма степен зависи състоянието на търговския и платежния баланс на страната. От друга страна, данъчното облагане на зърнопроизводството е най-голямото перо в бюджетните при-

⁴⁵ Имат се предвид нерешените проблеми с турската поземлена собственост в България след Освобождението. – Вж: *Беров Л.* Към въпроса за аграрните отношения...

⁴⁶ *Димитров, М.* Държавата и кредитирането на българското стопанство (1879-1912 г.) – В: *Независимостта на България 1908 г. – поглед от XXI век*, С., Институт за исторически изследвания при БАН, 2010, с. 388 и сл.

⁴⁷ *Яранов, Ат.* Цит. съч., с. 151 и др.

⁴⁸ *Пак там*, с. 183.

⁴⁹ Такива са опитите да се създаде земеделско специално образование, усилията да се намали зависимостта на доходите на земеделците от природните капризи чрез застраховане на производството и др.

ходи от преки данъци, което не може да бъде прието като елемент на стимулирането на това производство.

Друга съществена слабост в отношението на държавата към селското стопанство е начинът на законодателно регламентиране на наследяването на поземлената собственост. Поради редица обективни, но най-вече субективни причини в България се налага постоянно възпроизвеждащ се режим на дребнособственически отношения. Естественият стремеж към уедряване на поземлената собственост чрез придобиване на нова в България е спъван от законовия режим на наследяването на тази собственост, който в различните варианти на изменението на Закона за наследството определя почти равни права на всички наследници⁵⁰. Равнопоставеността между всички наследници при наследяването има като следствие периодично (през 20-25 години, когато се сменят поколенията) раздробяване на поземлената собственост. Това обрича българския земеделец на мъките на дребния собственик и довежда до запазване след Освобождението на спонтанно възникналите през предходните столетия начини на колективно обработване на земята, с цел тя да не се раздробява. Съществуването на задругите и големите семейства не променя съществено нещата в положителна посока⁵¹. Напротив, със своята консервативност и значителната откъснатост от пазара и паричните отношения те до голяма степен спъват модернизацията на българското селско стопанство. До колкото се наблюдава процес на разлагането на тези форми, резултатът е увеличаване на дребната поземлена собственост в България.

Двете палиативни мерки, които българската държава предприема с промените в Закона за наследството през 1895 и 1906 г., нямат почти никакъв ефект⁵². До края на разглеждания период остава нищожен и очакваният ефект от въвеждането на кадастъра. Изкуственото уедряване на поземлената собственост чрез комасация, което става възможно след приемането на Закона за кадастъра през 1907 година, обаче не може да се реализира до началото на балканските войни поради трудностите по създаването на кадастралната система⁵³.

⁵⁰ Димитров, М. Търновската конституция, Законът за наследството от 1890 г. и състоянието на поземлената собственост в България. – В: 130 години от Руско-турската освободителна война и възстановяването на българската държавност, С., УИ "Стопанство" 2008, с. 223-229.

⁵¹ Гешов, Ив. Евст. Задругата в Западна България – Периодическо списание на Българското книжовно дружество, 1887, 21-22, с. 426-449; Същият. Задружното владение и работение в България – Периодическо списание на Българското книжовно дружество, 1889, 28-30, с. 539-549.

⁵² Промените в закона имат за цел да увеличат полагаемия се дял от наследството на наследниците от мъжки пол, но по социални, политически и психологически причини управляващите в България не се решават да въведат "принципа на майората" при наследяването на поземлената собственост, при който земята се наследява от най-големия наследник от мъжки пол. Този принцип е най-съществен и траен инструмент за предотвратяване на раздробяването на земеделската земя. – Вж: Димитров, М. Търновската конституция, Законът за наследството от 1890 г. и...225-227.

⁵³ След приемането на Закона за кадастъра през 1907 г. по принуда държавата въвежда комасацията като средство за борба с раздробяването на поземлената собственост. Опит да се

Друга слабост в селскостопанската политика на българската държава в периода до войните 1912-1918 г. е, че тя не предприема достатъчно ефективни мерки за развитието на животновъдството и осигуряването на външни пазари за селскостопанското производство. Освен това, дълго време след Освобождението, данъците, с които е облагано земеделското население, остават тези от турско време, а промяната е извършена в изключително неблагоприятен момент. Тогава, когато в Европа има продължителна аграрна криза, когато цените на земеделските произведения показват трайна тенденция на понижение и паричните доходи на земеделците намаляват още повече, земеделският десятък е заменен с поземлен данък, а този данък се събира само в пари. Увеличен е и размерът на другия масов данък – беглика. Той облага овцете и козите и също се плаща в пари. Всичко това, заедно с неуредиците по определянето на размера на поземления данък, затруднява данъкоплатците и намалява приходите в бюджета от преки данъци.

Като обобщение трябва да се подчертае, че основната слабост в политиката на българската държава по отношение на селското стопанство в периода от Освобождението до войните 1912-1918 г. е липсата на цел, която да стане основа за последователно провеждана на практика програма за развитие на отрасъла. За разлика от политиката в другите сектори на националното стопанство тук няма ясно очертана приемственост в дейността на отделните кабинети. Законодателните мерките, които се предприемат, са локални, много често остават на книга и не се прилагат на практика. Една от причините за това е липсата на достатъчно финансови ресурси, но тяхното набиране и разпределение също е в ръцете на държавата. Жертвите, които се правят за другите стопански сфери, за индустрията например, не винаги могат да бъдат разбрани и оправдани, когато аграрният сектор също има огромна нужда от такива.

Индустрията е нов сектор в българската икономика, който трябва да се развива почти от основи. Много малко са българските предприемачи и търговци, които успяват да продължат дейността си след 1878 г. В първите години след Освобождението в България липсват достатъчно натрупани капитали, които да бъдат вложени в индустриални производства. Съвсем недостатъчна е и суровинната база. Развитието на леката индустрия, която набавя суровини изключително от селското стопанство, е ограничено от това, че в България се отглеждат предимно зърнени храни и значително по-слабо са застъпени т. нар. технически култури. До известна степен животновъдството е в състояние да захранва със суровина вълнено-текстилната индустрия, но в този отрасъл стои въпросът за отглежданите породи овце и качеството на вълната, което е важно за конкурентоспособността на тази индустрия. По време на османското владичество не се извършват сериозни проучвания на подземни богатства в българските земи, положителните резултати от които могат да бъдат предпоставка, заедно с натрупан или привлечен от вън капитал, за развитие на тежка индустрия в страната.

Поради тези обстоятелства българската индустрия аксиоматично се нуждае от специалните грижи на държавата. Тя трябва да бъде "отглеждана" и това се разбира

намали вредния ефект от раздробяването на поземлената собственост е и Законът за кооперациите, приет също през 1907 г. – Вж: Яранов, *Ам.* Цит. съч., с. 179.

добре още в началото от много политици и управляващи в България. Големият въпрос е: какво да се прави, по какъв начин да се подпомага развитието на този сектор от националното стопанство и дали въобще е необходима държавна намеса в неговото развитие.

Още в първите години след Освобождението в българското обществено пространство се появяват две противоположни тези за политиката на държавата по отношението на индустриалното производство. Една част от управленския "елит" смята, че индустрията трябва да бъде насърчавана чрез всевъзможни облекчения и защитавана на всяка цена от чуждата конкуренция с покровителствени мита и други средства. Според поддръжниците на другата позиция, за да се развие правилно, индустрията трябва да бъде оставена на "остена на външната конкуренция" и държавата да не се намесва⁵⁴.

За съжаление, в бъдещата държавна индустриална политика се налага първото становище. Няколко са причините, поради които смятаме, че тази политика е неправилна и до голяма степен вредна за развитието на българското индустриално производство⁵⁵.

Последните двадесет години на XIX в. са време, когато в политиката на отделните държави започва да се налага протекционизмът (неомеркантилизмът). Такава политика в икономически развитите страни, със силно развито индустриално производство, селско стопанство и значителна маса акумулиран капитал, е следствие от изключително засилената конкуренция на световния пазар. Това означава: първо, че в държавите, в които се провежда протекционистична индустриална политика има развити индустрия или селско стопанство, или и двете (САЩ), и, второ, че целта на такава политика, от една страна, е да се запази националният пазар за местното индустриално производство, а, от друга – да се направи то по възможност по-конкурентно на международния пазар.

Със своята покровителствена политика, истинското начало на която е през 90-те години на XIX в., българските управляващи поставят, така да се каже, "каруцата пред коня". Със законодателството, което изработват в индустриалната област и в областта на митническата политика, те се опитват да създадат благоприятни (според нас "парникови") условия за развитие на нещо, което не съществува по това време в България⁵⁶. През 1894 г., когато е приет първият Закон за насърчаване на местната индустрия, в страната има само 72 индустриални предприятия, в които са заети едва 3 027 работника⁵⁷. Презумпцията с приемането на този закон и други

⁵⁴ Яранов, Ат. Цит. съч., с. 4.

⁵⁵ В съвременната историография по стопанска история индустриалната политика на българската държава във времето до Първата световна война е представена като един от положителните елементи в стопанската ѝ политика. Позволяваме си да не сме съвсем съгласни с такава позиция.

⁵⁶ До началото на Балканските войни в България са приети три закона за насърчаване на местната индустрия през 1895, 1905 и 1909 г. – *Държавен вестник*, бр. 22 от 28 януари 1895; бр. 66 от 26 март 1905; бр. 53 от 10 март 1909.

⁵⁷ Икономика на България до..., с. 335.

като него е, че с покровителствено законодателство ще се създадат условия за изграждането на повече индустриални производства.

След 17-годишни усилия и значителни жертви от страна на държавата резултатите от тези очаквания са следните: през 1911 г. в България има 345 индустриални предприятия, които са под режима на Закона за насърчаване на местната индустрия, в които работят 15 886 работника⁵⁸. Темповете на нарастването изглеждат впечатляващи – приблизително 5 пъти за индустриалните заведения и работниците в тях, но, ако се вземе предвид ниската начална позиция през 1894 г. (съвсем малкия брой индустриални предприятия), това не е така. Според преброяването през 1910 г. общо за страната градското население е 563 877 души. От тях работническата класа (заетите в индустриалното производство) е 12 667 – само 2,2%, а от цялото население на България – приблизително 0,3 (0,29)%⁵⁹. Такива са резултатите от десетгодишните усилия на държавата да стимулира развитието на индустриалното производство.

Условията, които се създават със законодателството, предопределят до голяма степен характера на индустриалните предприятия в България. През 1894 г. на едно промишлено предприятие средно се падат приблизително 42 работника, а през 1911 г. – 46. Явно е, че политиката на държавата в индустриалната област не води до създаване на едра индустрия⁶⁰.

Такъв тип покровителствена политика, която провеждат управляващите в България до 1912 г., не насърчава конкуренцията, а тя е основната двигателна сила за развитието на капиталистическото производство. Условията, които се създават за развитие на българската индустрия, притъпяват агресивността в предприемачите и стремежът им да развият ефективно своята дейност. Приетите насърчителни закони са от общ вид, т. е. дадено индустриално производство трябва да отговаря само на някои общи условия (минимален първоначален капитал и минимално число заети работници), за да се ползва от техните облаги (защото това са само облаги и нищо друго).

Ще приведем по-долу мнението на един от големите представители на Австрийската икономическа школа, Лудвиг фон Мизес, за протекционизма, защото смятаме, че то най-пълно отговаря на въпроса, има ли нужда от индустриален протекционизъм в България в края на XIX и началото на XX в., и, ако има, какъв да бъде той? Поставяйки на преден план индустриализацията на икономиката на отделните държави като най-необходимо условие за просперитета на една нация и повишаването на нейния стандарт на живот, Мизес смята, че тя (индустриализацията) е възможна само чрез нарастване на капиталовите инвестиции и натрупването на капитал, който в слабо развитите икономики може да дойде в голямата си част само от

⁵⁸ Икономика на България до..., с. 335.

⁵⁹ Изчислено по Попов, К. Цит. съч., с. 4, 294.

⁶⁰ За създаването на индустриални предприятия от дребен тип най-голямата вина е в самото законодателство, в което дори през 1909 г. (тогава е приет последния закон за насърчаване на местната индустрия до войните 1912-1918 г.) изискванията, за да попадне под неговата закрила едно заведение, са то да си служи с двигателна сила не по-малко от 10 к. с., да държи на работа постоянно 10 работника в продължение на шест месеца и да "си служи с усъвършенствани (?) уреди и машини на стойност не по-малка от 20 000 лв. – *Стенографски дневници* на XIV ОНС, I РС, LXVI зас. 30.I.1909.

чужбина. По отношение на протекционизма като инструмент за държавна намеса в индустриалната област и метод за натрупване на местни капитали, той пише: "Митническите тарифи и контролът върху външната търговия са истинската пречка за вноса на капитали и индустриализацията вътре в страната. Единственият начин да развиваш индустрия е да имаш повече капитал. Протекционизмът може само да диверсифицира инвестициите от един бранш на бизнеса в друг бранш. Протекционизмът, сам по себе си, не прибавя нищо към националния капитал. За да се построи нова фабрика е необходим капитал. За да се подобри производството във вече работеща фабрика също е необходим капитал, а не митническа тарифа... Протекцията не променя икономическата ситуация в държавата към по-добро."⁶¹

Тези фрази сякаш са писани за българските управляващи и за водената от тях покровителствена политика по отношение на едва забележимото индустриално производство. Съвсем ясно е, че е сбъркана философията на тази икономическа политика.

Вреден монополизиращ ефект имат и индустриалните концесии. Те са въведени със Закона за насърчаване на местната индустрия от 1909 г. и дават изключителни права на даден производител да създава индустриални предприятия в определен район на страната⁶². Въпреки, че някои автори се опитват да търсят елементи на регулация в българските индустриални закони от края на XIX и началото на XX в., като изключим с известни уговорки въвеждането на индустриалните концесии, такива трудно могат да се открият. Това още веднъж идва да покаже, че няма ясна програма как да се развива българската индустрия, а се действа според създалата се обстановка и частни интереси. Всеки приет следващ закон в голямата си част представлява опит да се отстранят сметнати за негативни последици от предишния без да се сменя неговата философия⁶³.

⁶¹ Mises, L. *fon*. Economic Policy. Thoughts for Today and Tomorrow. Third Edition, 2006. Originally published 1979 by Regnery/Gateway, Inc., Chicago, p. 86-87.

⁶² *Държавен вестник*, бр. 53 от 10 март 1909 г. Прототип на индустриални концесии има още в първия закон за насърчаване на местната индустрия от 1895 г. (чл. 10) – *Държавен вестник*, бр. 22 от 28 януари 1895 г., но те се въвеждат през 1909 г. с цел да се подготви българската индустрия за очакваната в близко време война на Балканите срещу Турция. Практиката на даването на индустриални концесии обаче продължава и след Първата световна война и тогава става вредна за развитието на индустриалното производство.

⁶³ В мотивите на министъра на търговията и земеделието Андрей Ляпчев при внасянето за разглеждане в народното събрание на закона за насърчаване на местната индустрия през 1909 г. се казва: "Ако проследим историята на законодателството по насърчението на местната индустрия, ще видим, че **редицата закони...не са нищо друго, освен едно постепенно развитие и разширение на едни общи начала...** (болд – М. Д.). Законът от 1894 г. ...установява главните принципи... Законът от 1905 г. е една голяма крачка напред по пътя на насърчаване на националната индустрия...Но, трябваше да изминат само три години, за да се забележат някои несъобразности. Контролата при прилагането на закона не е достатъчна; начините за раздаване на облагите също не са правилно регулирани и не дават нужната гаранция, че интересите на държавата не са изложени на ощетяване." – *Стенографски дневници* на XIV ОНС, I РС, LX зас., 10.I.1909.

От друга страна българската държава не предприема реални мерки за финансиране на индустриалното производство. Липсата на евтин и достъпен кредит е основна пречка за развитието на този отрасъл. До края на разглеждания период не са създадени почти никакви условия за развитие на кредитната система в тази посока. В допълнение на това, с данъчните и митническите облекчения, преференциите за превози по БДЖ, изкуственото повишаване на цените на българските произведения при държавни търгове, присъстващи във всички закони за насърчаване на местната индустрия до войните, държавата се лишава от финансови средства, които са й необходими за изпълнение на другите функции и задачи, с които се е нагърбила.

За лутанията и неяснотите в позициите на българския управляващ "елит" след Освобождението по отношение на характера и насоките на индустриалната политика на държавата е показателен и друг факт. Почти до края на XIX в. съдбата на българската индустрия се определя от полемиката в обществото по един по-общ въпрос, посочен по-горе в изложението – каква да бъде общата икономическа политика на България? Във времето, когато светът и най-вече Европа преживява последиците от втората индустриална революция, в българското обществено пространство битуват и дори се налагат схоластични идеи за някакъв особен път на икономическо развитие на българите, различен от този на европейската цивилизация. Безсъдържателният въпрос "индустрия или земеделие" дълго време се носи в общественото пространство и мъти главите на политици, общественици и други, от които зависи държавното управление.

В края на краищата се стига до "хермафродитна" формула на държавна политика по отношение на двата основни стопански сектора – развитие на индустрия, чиято суровинна база да бъде пазар за продукти, произвеждани от българското селско стопанство⁶⁴. Такава концепция е еднакво вредна и за двата отрасли. Тя налага да се извърши основно реструктуриране на селското стопанство чрез увеличаване на производството на технически култури и развитие на животновъдството. Всичко това изисква много финансови ресурси за обезпечаване на мелиоративните мероприятия в новите производства, подобряване на породите добитък, обучени кадри и др.

Същевременно, концепцията обрича индустриалния сектор да развива изключително *лека промишленост*, преработваща селскостопански суровини. Липсата на капитали, от своя страна, води до създаването на дребни и отчасти средни по размер предприятия. Управляващите в България са далеч от всякаква идея за разнообразяване на структурата на индустриалното производство, с което то да се направи по-конкурентоспособно като цяло. "Връзването" на развитието на индустрията със селското стопанство води до това, че за индустриални се обявяват производствата на храни и питиета (мелничарство, спиртоварство, пивоварство, някакви наченки на консервна промишленост и др.). Като краен резултат от дългогодишните усилия на държавата за насърчаване на местната индустрия през 1911 г. от общо 345 ин-

⁶⁴ Такава теза се налага през 1894 г. с приемането на първия закон за насърчаване на местната индустрия. Доказателство за това е и цялата икономическа политика на правителството на Народната партия, което налага тази концепция – Вж: *Николова, В.* Народната партия и буржоазната демокрация. Кабинетът на Константин Стоилов (1894-1899), С., Наука и изкуство, 1986, с. 115-121; *Яранов, Ат.*, Цит. съч., с. 33-76.

дустриални заведения, които са под режима на закона за насърчаване на местната индустрия, 146 (42%) са такива за производството на храни и питиета и те дават 80,2% от износа на страната (заедно със зърнените храни)⁶⁵.

Ще бъде неточно, ако се твърди, че българската държава не обръща внимание на *тежката индустрия*. Освен липсата на достатъчно капитали основна пречка за развитието на този сектор е слабо разработената суровинна база. Още от началото на 90-те години на XIX в. са направени някои стъпки в това отношение, които имат за цел да стимулират частната инициатива в областта на търсенето и добива на суровини. Приети са закони за разработването на подземните богатства и начина по който ще става това, с което се поставя началото на добивната индустрия в България⁶⁶, но резултатите до войните 1912-1918 г. съвсем не са окуражителни⁶⁷.

* * *

Политиката на българската държава по отношение на производствения сектор е най-слабото звено в общата ѝ дейност в икономическата сфера. Българските държавници не успяват да вземат правилното решение по отношение на индустрията и селското стопанство. Преди да бъде стабилизирано българското земеделие, то е подложено на опити за трансформация към производства, осигуряващи пазар за зараждащата се индустрия, без да има ясна представа какви са природните и финансовите възможности за това. Не се взема предвид разпокъсаността на поземлената собственост, която продължава да поддържа на живот примитивни колективни форми на обработка на земята (големите семейства, задругите), в които господства консерватизмът и неверието към каквато и да е промяна. Превръщането на България в страна производител на технически култури, на зеленчуковите и овощни градини и на пасторалните картини на пасящи огромни стада овце, крави и др. по онова време е една голяма утопия.

Индустриалната политика на българската държава в периода до края на Първата световна война също е в грешна насока. Подпомагането на индустрията, особено по начина, по който се прави с българските индустриални закони, противоречи на същността на капиталистическото производство, което възниква и се развива в условията на пазарна конкуренция. Формирането на охраняван с мита вътрешен пазар и стремежът да се обвърже суровинно индустриалното производство с трансфор-

⁶⁵ Изчислено по: Попов, К. Стопанска България..., с. 312-313; 367. Митническата статистика тогава слага в едно перо износа на земеделски произведения (основно зърнените храни) и производството на "индустриите" за храни и питиета. Съвсем ясно е, че по-голямата част от този износ се осигурява от зърнените храни.

⁶⁶ Приетите закони уреждат разработването на подземните богатства на България на принципа на концесиите. – Вж: Яранов, Ат. Цит. съч., с. 25.

⁶⁷ За времето от 1892 до 1911 г. държавните органи издават 2920 разрешителни за търсене на подземни богатства, но са одобрени само 49 концесии за добив на полезни изкопаеми, от които до 1911 г. реално са експлоатирани 24. От тях 16 са за добив на каменни въглища, 3 – за медна руда, 3 – за оловно-цинкови руди, 1 – за оловни руди и 1 – за талк. – *Икономика на България до...*, с. 335.

мирано селско стопанство са "удари в празно пространство". Създаващата се в България индустрия и без това няма конкуренция на вътрешния пазар, защото в него все още има силни остатъци от характеристиките на османския пазар, в който се извява българският купувач до Освобождението. Той си остава примитивен и непретенциозен и след 1878 г. Освен това българският пазар е с много малък капацитет, а това също не може да бъде предпоставка за силно развитие на национална индустрия.

По-добрата политика на държавата по отношение на индустриалното производство е да се "възпитава" способност за конкуренция и то на международния пазар. Вярно е, че това е трудна задача, изискваща много време и ресурси. Но само така, до голяма степен, може да се осигури просперитетът на българската индустрия.

По отношение на индустриалната политика съществува един въпрос, който има връзка с нашата съвременност. Става дума за т. нар. сега малък и среден бизнес, който, според много теоретици и общественици, е крепителят на съвременното общество. От тази позиция могат да възникнат критики на тезата за подпомагането на развитието на едра индустрия в България до войните 1912-1918 г., която не се приема и не се следва от тогавашните управляващи. Не трябва обаче да се забравя, че икономическите условия в онова време съвсем не са такива, каквито са в нашата съвременност. Краят на XIX и началото на XX в. е времето, когато индустриалното производство в света, включително и в по-слабо развитите икономически държави, показва силно изразена тенденция към уедряване и концентрация. Създаването на дребна индустрия, която да консумира главно селскостопански суровини, е движение в противоположна насока на общата тенденция в световното стопанство тогава и праща България в орбитата на страните, "обслужващи" цивилизования свят⁶⁸.

При опитите да се търсят причините за воденето на такава политика от българската държава на преден план се извеждат редица обективни обстоятелства: закъсняло историческо развитие, липсата на достатъчно свободен капитал, бедната суровинна база за развитието на едро производство. Това е така, но е само част от истината и то – по-несъществената.

Политиката се прави от хора. Именно това е големият проблем в България – липсата на политически опит и достатъчно специални икономически познания в управляващия слой, от една страна, и на достатъчно подготвен и обучен в европейския опит интелектуален елит, който да моделира и насочва икономическото развитие на страната – от друга. Дребнобуржоазните условия в България след Освобождението подхранват екзотични идеи за бъдещето на българското стопанство, които са много далеч от реалността в света.

Ако в политиката на българската държава през разглеждания период в производствената сфера (индустрията и селското стопанство) могат да се открият достатъчно слабости, за да бъде тя оценена нееднозначно, но с преобладаващ отрицателен знак, то в останалите стопански сфери – търговията, транспорта и кредита – управляващите имат по-значителни постижения.

⁶⁸ В по-стари съчинения се използва определението "суровинен придатък".

ТЪРГОВСКАТА ПОЛИТИКА НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА

Търговската политика е жизнено важна както за производствения сектор, така и за финансовата стабилност на държавата. В условията на напълно изградено пазарно световно стопанство в края на XIX и началото на XX в. от състоянието на търговията (особено външната) зависи цялата икономика на дадена страна.

Външнотърговската политика в периода от 1879 до 1912 г. е сравнително успешна част от дейността на българската държава в стопанската област⁶⁹. Този факт е следствие изключително на настойчивата и последователна политика от нейна страна в това отношение от 90-те години на XIX в. нататък. Българските правителства проявяват забележително постоянство и приемственост в мероприятията си във външнотърговската област. Освен чисто икономическите си измерения, сключените търговски договори след 1889 г. (тогава е подписана първата самостоятелна външнотърговска спогодба между България и Великобритания) представляват последователни стъпки към извоюване суверенитета на страната и превръщането ѝ в независима държава⁷⁰.

И в тази сфера с действията си обаче българската държава не успява да ни убеди напълно, че основната ѝ цел е икономическият просперитет на страната. В търговските договори има определени слабости, които се дължат до голяма степен на липсата на достатъчно опит от българска страна, макар че известно влияние оказва неравноправното международно положение, в което се намира България до 1908 г. и което се използва често от нейните търговски контрагенти за оказване на натиск. Но, освен това, при създаването и подписването им се преплитат определени групови интереси, което също влияе върху съдържанието и ефекта от договорите.

Преди всичко трябва да се подчертае, че при провеждането на външнотърговската политика през разглеждания период много често тя не се съобразява с общата икономическа политика на държавата. През цялото време търсенето на максимален фискален ефект е най-видимият елемент във външнотърговската дейност на управляващите. Тя не се използва като инструмент за регулиране на развитието на отделните сектори на стопанството. Това личи добре при продължаването през 1894 г. на срока на действие на търговските спогодби от 1889-1892 г., при сключването

⁶⁹ Тук искаме да напомним, че в първите години след Освобождението външнотърговската политика на българската държава до голяма степен е детерминирана от постановленията на Берлинския договор от 1878 г., които запазват за известно време в България търговския режим, установен с договорите между Османската империя и европейските държави преди това.

⁷⁰ Основни моменти във външнотърговската политика на българската държава в периода след Освобождението са: сключването на първата самостоятелна търговска спогодба с Великобритания през 1889 г., към условията на която се присъединяват бързо още около десет европейски държави; сключването на първите дългосрочни търговски договори в края на XIX в. и придобиването с тях на независимост при провеждането на външнотърговската политика. В началото на XX в. България вече има напълно самостоятелна външнотърговска политика, която се изразява в създаването на първата модерна митническа тарифа на вносните стоки и сключените на нейна база нови търговски договори.

на търговските договори през 1897 г. и при изготвянето на единната митническа тарифа на вносните стоки през 1904 г.

Фискалните приоритети на държавата например добре се открояват в поведението ѝ при сключването на търговските договори в края на XIX в. Тогава управляващото правителство на Народната партия не желае да подписва дългосрочни такива. През 1894-1895 г. то продължава действието на провизорните търговски съглашения⁷¹ от 1889-1892 г., с които са повишени до известна степен, но недостатъчно от фискална гледна точка, митата⁷². За да се компенсират загубите от митниците, правителството на Константин Стоилов приема специален закон за акцизите, с който се облагат изключително вносни стоки (т.нар. "колониални" стоки)⁷³. Австро-Унгария, която има най-голям дял в българския внос, остро реагира на това и фактически в първите години след приемането му акцизният закон остава неприложен на практика⁷⁴.

По подобен начин, при изработването на единната митническа тарифа на вносните стоки през 1904 г., фискалните цели надделяват над възможността да се изработи митнически режим, регулиращ развитието на българското стопанство. Въпреки декларираните намерения тарифата да има протекционистичен характер, фискалните мотиви са тези, които определят високите мита в нея. Протекционистичният елемент, който все пак е заложен, е поставен на грешната основа – да се покровителстват всички отрасли на производството, без да се държи сметка за това в кои стопански сфери (такива, в които България няма нужда от протекционистичен режим) има възможност да бъдат определени по-ниски мита, дори да се въведат принципите на свободната търговия (например земеделското производство, скотовъдството е др.)⁷⁵. Това би създавало по-добри предпоставки чрез гъвкаво договаряне на митата да се сключат по-благоприятни търговски договори, в които да се прокара елемент на защита на други български производства като индустриалното, например⁷⁶.

Митническата тарифа от 1904 г. има и положителни страни. С нея окончателно се налага облагането с т.нар. специфични мита, което е един модерен за времето си начин на обмитяване на стоките. Адвалорните мита остават в историята. Те се прилагат само в случаите, когато не е възможно или нецелесъобразно стоките, влизащи в България, да се обмитяват по други признаци, освен тяхната цена.

⁷¹ Терминът "провизорен" има няколко значения в тълковния речник. В нашия случай трябва да се разбира като "временен".

⁷² *Свраков, Г.* Цит. съч., с. 190.

⁷³ *Стенографски дневници* на VIII ОНС, I РС, XLIV зас., 19-20.XII.1894.

⁷⁴ Протестът на Австро-Унгария е свързан с това, че се облагат изключително вносни стоки, като същевременно българският министър на финансите нарежда акцизът върху тези стоки да се събира едновременно с вносните мита, което представлява косвено повишение на митническите ставки. – Вж: *Свраков, Г.* Цит. съч., с. 191.

⁷⁵ *Обща митническа тарифа на вносните стоки*, С., 1905.

⁷⁶ Това, че фискалните съображения са били водещи при създаването на митническата тарифа, се признава и от самия министър на финансите в правителството на Народно-либералната партия Л. Паяков в изложението му в Народното събрание при внасянето на законопроекта. – *Стенографски дневници* на XIII ОНС, II РС, V зас., 27.X.1904.

Могат да се направят някои общи изводи и оценки за външнотърговската политика на българската държава от края на XIX в. до началото на войните 1912-1918 г. Положителен резултат от нейното провеждане е увеличението на вноса и износа. За периода от 1896 до 1911 г. в стойностно отношение вносът нараства 3 пъти – от 67 955 000 лв. на 199 345 000 лв., а износът – 2,7 пъти, от 68 504 000 лв. на 184 634 000 лв.⁷⁷ Това безспорно е показател за прогресивното развитие на българското стопанство.

Веднага, обаче, трябва да се отбележи, че данните за търговския баланс на България през разглеждания период не са толкова добри. За периода от 1879 до 1910 г. в 19 години страната има отрицателен търговски баланс и в 13 години – положителен⁷⁸. Като се има предвид, че по онова време търговският и платежният баланс на една държава са много близки в стойностно изражение (поради сравнително малкия процент други външни плащания, освен търговските, и ограниченият инструментариум от други средства за международни плащания, освен паричните), трябва да се отбележи, че външнотърговската политика на българските правителства през годините не съдейства особено за стабилизирането и на държавното финансово стопанство.

Съмнително е и положителното влияние на външнотърговската политика на българската държава за насърчаването на развитието на местното производство. Вече се отбелязва, че селскостопанският сектор не се радва на особени грижи от страна на управляващите в България по онова време. Декларираното в края на XIX в. намерение за подпомагане на развитието на национална индустрия също не намира значително място като приоритет във формирането на външнотърговската политика на държавата. Ако се съди по статистическите данни, местният пазар не е запазен за българското индустриално производство, а външните пазари намаляват. Вносът на фабрични произведения от 1900 до 1911 г. се увеличава, а износът на такива, без да се смята износът на храни и питиета, намалява. В стойностно отношение през 1900 г. вносът на индустриални стоки е 29 568 000 лв. (63,8% от целия внос), а през 1911 г. 135 675 000 лв. (68,1% от целия внос). В същото време износът на фабрични произведения през 1900 г. е 7 011 000 лв. (13% от целия износ), а през 1911 г. в стойностно изражение той се увеличава на 11 820 000 лв., но намалява като относителен дял от целия износ и е 6,4%⁷⁹.

Външнотърговската политика на българската държава до войните 1912-1918 г. довежда и до загубата на важни външни пазари. Вярно е, че за това могат да бъдат причина и измененията в структурата на българския износ вследствие на промяната в икономиката, но, дори и да е така, държавата в края на XIX и началото на XX в. е важен фактор за разширяването на външния пазар за местни стоки и нейните усилия трябва да бъдат в такава насока. Българската държава не прави нищо за такова подпомагане на производството, че да стимулира способността му за конкуренция на външни пазари. Не се полагат и усилия за търсене на нови пазари.

⁷⁷ Попов, К. Цит. съч., с. 368.

⁷⁸ Пак там, с. 364.

⁷⁹ Пак там с. 366-367.

За външната търговия на България с отделните държави до 1896 г. няма запазени сигурни данни. Статистиката е по-плътна за периода 1896-1911 г., когато страната вече има външнотърговски отношения на базата на редовни дългосрочни търговски договори⁸⁰. Първото, което трябва да се отбележи, е това, че след сключването на търговските договори през 1896/1897 г., дялът на основните търговски партньори на България до този момент (Австро-Унгария и Великобритания) във вноса показва трайна тенденция на намаляване. За сметка на това значително се увеличава относителният дял на Германия и Франция, но това се дължи повече на българските военни поръчки към двете страни, а не толкова на по-интензивна друга търговия с тях⁸¹.

В промените, които се наблюдават в българския износ, много добре се разпознава загубата на външни пазари за българските стоки. От 1896 до 1911 г. има намаление на износа за почти всички държави, с които България търгува в режим на търговски договори и съглашения. Най-голямо е свиването на българския износ за Великобритания – от 22,3% от целия износ средно за периода 1896-1900 г., на 13,13% през 1911 г. За същото време българският износ се увеличава съвсем слабо за държави като Гърция и Холандия. Най-значителното е увеличението за Белгия.⁸²

В заключение може да се отбележи, че външнотърговската политика на българската държава в периода след Освобождението до войните 1912-1918 г. е с противоречиви резултати. От една страна държавата полага големи усилия и осигурява сравнително добър правен режим за външната търговия с търговските договори и законодателното уреждане на митническата служба⁸³. Чрез този режим страната става равноправен партньор в европейската търговия и с това прави голяма крачка към извоюването на националния си суверенитет. Външнотърговската политика на държавата има и значителен фискален ефект.

Същевременно външнотърговската политика на България има определени слабости и пропуски. До голяма степен те могат да се обяснят с огромното количество задачи, които държавата има да решава в икономическата област, свързани с наваксване на изоставането в икономическото развитие на страната, както и с липсата на достатъчно управленски опит. В началото на XX в. натрупаният такъв се оказва недостатъчен, за да не се правят сериозни грешки и пропуски, такива като поставяне на преден план на фискалните цели на външната търговия и вследствие на това –

⁸⁰ Макар с известни условности, може да се допусне, че статистическите данни за 1896-1900 г. в някаква степен отразяват състоянието на българската външна търговия от преди това време, приблизително за периода след Съединението 1885 г. до средата на 90-те години на XIX в.

⁸¹ Според тях през периода 1896-1900 г. Австро-Унгария заема първо място в българския внос с 28,12% участие, следвана от Великобритания (23,12%), Германия (12,58%), Франция (5,33%), Италия (4,32%) и др. Към 1911 г. Австро-Унгария продължава да е на първо място във вноса, но е намалено процентното ѝ участие (24,19%). На второ място вече е Германия с 19,98% участие, следвана от Великобритания (15,07%), Франция (12,50%) и др. – *Попов, К.* Цит. съч., с. 368.

⁸² *Попов, К.* Цит. съч., с. 368. Българският износ за Белгия нараства повече от 3 пъти – от 9,38% от целия износ средно за периода 1896-1900 г. на 29,13% през 1911 г.

⁸³ През 1906 г. е приет закон за митниците.

загубата на важни сегменти от чуждите пазари, особено тези в икономически напредналите държави в Европа.

Създаването на по-добри условия за развитие на **вътрешната търговия** не стои в центъра на икономическата политика на българската държава в периода след Освобождението. Основна причина за това е изостаналостта на българския вътрешен пазар и бавните темпове на неговото разширяване и модернизацията на структурата на търсенето след 1879 година. Липсата на достатъчен паричен ресурс в населението (4/5 от това население е селско, т.е. с много малък паричен доход) е главната причина за слабото търсене на стоки, особено на индустриални такива, и бавните темпове на неговото нарастване.

Поради посочените по-горе обстоятелства вътрешнотърговският оборот в България през целия разглеждан период е с доста скромни размери. Точни статистически данни трудно могат да се намерят, а и не са полагани усилия за събирането им поради това, че голяма част от размяната е нерегламентирана и се извършва вътре в самозадоволяващото се натурално стопанство.

Доста условна картина на състоянието на вътрешната търговия на България дава Кирил Попов. С големи уговорки той допуска, че около половината от населението задоволява нуждите си от храна, облекло и другите жизнени дейности (покъщнина, набавянето на сурови материали и др.) от натуралното стопанство, които, според него, са на стойност около 300 млн. лв. При това положение, ако тези артикули са търговска стока, ще представляват една оборотна сума от около 900 млн. лв. (по веригата "продавач-посредник-купувач"). Пак с големи уговорки К. Попов предполага, че към 1887 г. вътрешнотърговският оборот (чрез парична и натурална размяна) на България е приблизително 900 млн. лв., а през 1911 г. нараства на 3 млрд. лв. През първата посочена година средно на жител се падат 281 лв. от този оборот, а през втората – 682 лв.⁸⁴ Пак с условности (през данните за плащания данък печалба) К. Попов изчислява, че вътрешнотърговският оборот, извършван от професионални търговци (тези, които са облагани с данък занятие), през 1911 г. е 600-700 млн. лв. и заключава, че само 1/3 от вътрешната търговия се извършва от тях, а останалите 2/3 – непосредствено от производителите, населението и нелегални търговци, които не са регистрирани като такива⁸⁵.

Смятаме, че предложените от К. Попов данни за състоянието на вътрешната търговия на България след Освобождението до войните 1912-1918 г. са доста оптимистични. Според нас те са поне с около 30% по-високи от реалните. Преди всичко броят на населението, което не участва в паричната търговска размяна е поне с 20% по-голям, тъй като и една част от градското население също рядко достига до пазара и паричната размяна.

⁸⁴ Попов, К. Цит. съч., с. 361-362.

⁸⁵ Пак там, с. 362. Според данъчната статистика през 1911 г. от професионални търговци е внесен в бюджета данък занятие на сума 3 066 416 лв. К. Попов допуска, че този данък е реално 3% от чистата печалба на търговците. При това положение през 1911 г. тя се изчислява на около 100 000 000 лв. Годишният оборот, според К. Попов, не може да бъде по-голям от 6-7 пъти печалбата, следователно той възлиза на 600-700 млн. лв.

Освен това, данните за паричния израз на натуралната размяна по веригата "продавач-посредник-купувач" също са доста завишени, защото в българската вътрешна търговия по онова време категорията на търговските посредници не е толкова масово застъпена, поне до края на XIX в. Според преброяването, населението в България, което се определя като принадлежащо към професионалната категория "търговия и работещи самостоятелно като търговци", през 1892 г. е 30 904 души, през 1900 г. – 33 734 души и през 1905 г. – 36 511 души⁸⁶. Вижда се, че нарастването не е голямо. Освен това, в категорията на търговските професии преброяването причислява и много лица, имащи други основни занятия (земеделие, занаятчийство), които същевременно се занимават и с търговия, като плащат за това патентен данък.

Слабост на статистическите данни за броя на населението, занимаващо се с търговска дейност, е и в това, че не се посочва, каква част от него имат за предмет външна търговия и каква – вътрешна. Може да се допусне, че в началото на XX в. значително се увеличават едрите търговци, занимаващи се с внос-износ. Косвен индикатор за това е нарастването на категорията "помощници и слуги" в данните за търговците, което е знак за нарастването на по-едрите търговски фирми, занимаващи се в голямата си част с външнотърговска дейност⁸⁷. С това картината на състоянието на вътрешната търговия става още по-мрачна, тъй като от броя на организиранияте участници в нея трябва да се изключат и такива търговци.

В състоянието на българската вътрешна търговия намираме една от стратегическите слабости на икономическата политика на българската държава. Почти неистовият стремеж да се развива национална индустрия, и то предимно за вътрешния пазар, не е съобразен с възможностите за реализацията на нейната продукция на този пазар. Структурата на българското индустриално производство до края на разглеждания периода е такава, че не може да става и дума за налагането на неговите нови продукти на външните пазари, на които България има известни позиции⁸⁸. От една страна държавата не прави нищо съществено за търсенето на нови пазари, а от друга – не предприема мерки (а и няма как да го направи бързо) за увеличаване на капацитета на вътрешния пазар на страната. Насърчаването на българското индустриално производство чрез значителни жертви от страна на фиска е единствената, но изключително неефективна и безперспективна (това се подчерта по-горе) позиция на българската държава по отношение на този отрасъл. Тя не се свързва със създаване на по-големи възможности за реализация на неговата продукция, което е основен стимул за капиталистическия предприемач.

Все пак трябва да се отбележат някои действия от страна на управляващите, които имат известен положителен ефект, най-вече от гледна точка на модернизацията и повишаването на ефективността на действие на вътрешния пазар в България. Те са свързвани с унифициране на паричната единица (създаването на българска наци-

⁸⁶ Попов, К. Цит. съч., с. 363.

⁸⁷ Броят на търговските помощници и слуги за периода от 1892 до 1900 г. се увеличава само с 1022 души – от 16 496 души на 17 518 души. През периода 1900-1905 г. той нараства със 7352, от 17 518 на 24 870 души. – Попов, К. Цит. съч., с. 363

⁸⁸ Става дума за турския пазар и пазарите на балканските и някои европейски държави като Австро-Унгария, Белгия, Германия и др.

онална валута – лев⁸⁹), създаването на търговско-индустриалните камари и стоковите борси, които започват да действат ефективно едва в началото на XX в., и др.⁹⁰

ПОЛИТИКАТА НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА В ОБЛАСТТА НА ТРАНСПОРТА, ДЪРЖАВНИТЕ ФИНАНСИ И КРЕДИТНАТА СИСТЕМА

Създаването на ефективна транспортна инфраструктура е една от най-съществените предпоставки за функционирането на пазарната икономика. Транспортът е "кръвоносната система" на този тип стопанство, защото той осигурява бърз стокооборот и обръщение на капитала, което е жизнено важно за правилното и прогресивно развитие на всеки стопански субект. Типични примери в историята за положителния ефект от бърз, масов и с по-голям териториален обхват транспорт върху развитието на световната икономика са времената след големите географски открития от края на XV и първата половина на XVI в. и индустриалната революция от втората половина на XVIII и началото на XIX в.⁹¹

Може да се твърди, че по отношение на изграждането на транспортната инфраструктура, политиката на българската държава в периода след Освобождението до 1912 г. е в унисон с доминиращите тогава тенденции в този сектор на световното стопанство. Това е най-ефикасната нейна дейност в подкрепа на развитието на българската икономика.

От гледна точка на тогавашното състояние на стопанската сфера е правилен изборът на българските управляващи тогава на модела на финансиране, изграждане и експлоатация на **жп мрежата** в страната⁹². Въпреки споровете и различията в позициите на отделните политически сили по концепцията за изграждането на жп мрежата, конкретни трасета на жп линиите, начина на финансиране и др., успехите в края на периода са впечатляващи. До 1912 г. са построени 17 основни и помощни

⁸⁹ До края на XIX в. на българския вътрешен пазар функционират различни валути – турски лири, френски франкове, руски рубли и др.

⁹⁰ Велева, Л. Търговско-индустриалните камари в България 1894-1919 (организация и дейност), С., Авангард прима, 2005, с. 18-28; 95-13.

⁹¹ По време и след големите географски открития, вследствие от бурното развитие на корабоплаването, икономически развития център на света се премества от Средиземно море по бреговете на Атлантическия океан и се поставя началото на световната търговия в съвременния смисъл на това понятие. Едно от последствията от индустриалната революция от втората половина на XVIII и началото на XIX в. е бързото налагане на новия тип сухоземен транспорт – железопътния, който предизвиква "бум" в икономическото развитие на много европейски държави и САЩ – Велева Л., Е. Костов, М. Димитров, П. Пенчев. Увод в стопанската история, С., УИ "Стопанство", 2011, с. 32-35; 53-55; 72-73.

⁹² Със Закона за железните пътища в България се възприема германската система на държавно финансиране, изграждане и експлоатация на жп мрежата. – *История на железниците в България*, С. 1997, с. 36.

трасета, за което държавата е изхарчила 256 199 110 лева. От 1887 до 1911 г. общата дължина на жп линиите нараства 5,7 пъти – от 338 на 1931 километра. За същия период броят на локомотивите (държавна собственост) нараства от 16 на 196, а на товарните вагони – от 476 на 4489⁹³. Към 1911 г. по гъстота на жп мрежата⁹⁴ България се нарежда на 14-то място в света, изпреварвайки такива държави като европейска Русия (заедно с Финландия), Норвегия, европейската част на Турция, САЩ, Китай, Япония. Това е изключително резултат от железопътната политика на българската държава⁹⁵.

Убедително доказателство за ефективността на действията на държавата по изграждането на жп инфраструктурата е и фактът, че още тогава е очертана и изградена в основни линии схемата на този вид транспорт в България. В десетилетията след Първата световна война и след 1944 г. тази схема само е допълвана и рационализирана⁹⁶.

Заемайки се с голямата задача да осигури по-добри условия за развитието на икономиката чрез изграждането на ефективна жп мрежа, българската държава полага усилия, които са дори извън финансовите ѝ възможности. През 1888 г. вложеният капитал в българските железници е приблизително 69 млн. лв., а през 1911 г. той нараства на приблизително 293 млн. лв., малко повече от 4 пъти⁹⁷.

Поради липсата на достатъчно бюджетни средства за финансирането на тази дейност държавата прибегва до сключването на външни заеми. Това става характерна черта на икономическата ѝ активност. Към края на 1911 г. консолидираният външен дълг на България възлиза на 603 799 618 лева⁹⁸. До тази година по заемите от 1888, 1889, 1892 и 1907 г. са погасени 120 868 000 лева. Тези заеми са на обща сума от 346 740 000 лв. и средствата от тях са предназначени изключително за постройката на жп линии. По този начин, в навечерието на трите войни, в които България се включва през второто десетилетие на XX в., неизплатените държавни задължения по т.нар. "железопътни заеми" възлизат на 225 872 000 лева. Това е с 22 032 000 лв. повече от общите бюджетни и извънбюджетни приходи на страната за 1911 година⁹⁹. Войните прекъсват изплащането на външните дългове и това има значителни отрицателни последствия по-късно, след Първата световна война, като увеличава зависимостта на България от международните финансови институции и частните държатели на облигации от тези външни заеми.

Степента на развитие на стопанството в края на XIX и началото на XX в. не предполага съществено значение на шосейната мрежа в България, а географското

⁹³ Попов, К. Цит. съч. с. 377.

⁹⁴ Под "гъстота на жп мрежата" в случая трябва да се разбират километрите жп линии на 100 кв. км. от територията и километрите жп линии на 10 000 жители.

⁹⁵ Попов, К. Цит. съч. с. 381.

⁹⁶ Основните "контури" на жп мрежата в България, които се открояват много добре и днес в нейния съвременен вид, са очертани със Закона за проектиране и построяване на железопътната мрежа в България от декември 1894 г. – *История на железниците...*, с. 36.

⁹⁷ Попов, К. Цит. съч. с. 380.

⁹⁸ Сакаров, Н. Българските държавни финанси, С., 1918, с. 126.

⁹⁹ Изчисленията са направени по: Попов, К. Цит. съч. с. 441, 435.

положение и насоките на външната търговия на страната не изискват голямо развитие на речния и морски транспорт. Автомобилен парк до началото на Балканската война 1912 г. почти не съществува, а речният и морският флот са символични.

Все пак българската държава полага известни усилия за подобряване на **шосейната мрежа** и развитието на **речния** (по р. Дунав) и **морски транспорт**. Вложени са средства в модернизацията на морските портове във Варна и Бургас и дунавските пристанища. Участието на водния транспорт във вътрешната търговия на страната е незначително. През 1911 г. движението на стоките, предназначени за вътрешна размяна, по българските брегове е следното: в черноморските ни пристанища са пристигнали 41 067 тона стоки (товари) и са изпратени 40 365 тона. Малко по-добро е положението при дунавските пристанища. През същата 1911 година от тях са заминали 49 726 тона стоки и са пристигнали 48 726 тона. Общо стойността на пренесените през пристанищата на България стоки в тази година е около 30 млн. лв., което е една незначителна сума като търговски оборот¹⁰⁰.

Успехът на българската държава в осигуряването на водни търговски врати за външния стокообмен на страната е доста по-значителен. Още след Съединението правителствата започват последователна политика за еманципиране на българската външна търговия от чужда зависимост в тази насока. Това е основен първоначален мотив и на транспортната политика на новосъздаденото княжество, който се отразява и на планирането и изграждането на жп мрежата¹⁰¹. Строителството и модернизацията на черноморските и дунавски пристанища има съществен положителен ефект върху развитието на българската външна търговия. През 1911 г. през Черно море в България са внесени 280 803 тона стоки и са изнесени 612 189 тона. В дунавските пристанища са акостирали кораби носещи 189 152 тона стоки и са заминали от тях кораби със 182 170 тона товари¹⁰².

По отношение на шосейната мрежа резултатите от държавните усилия са поскромни. Причините за това се крият в по-слабото развитие на вътрешна търговия, която много често има локален характер и няма нужда от разгърната шосейна мрежа. Големи движения на стоки в общонационален мащаб не се наблюдават. Именно поради това през разглеждания период нараства значението и има по-голям ръст на общинските шосейни пътища, за сметка на държавните. От 1887 до 1911 г. дължината на общинските пътища нараства от 359 на 2525 км. (7 пъти), на държавните – от 3368 на 6420 км. (1,9 пъти)¹⁰³.

Още от времето на меркантилизма между **държавните финанси** и икономическото развитие на дадена държава има тясна взаимопреплитаща се връзка. След епохата на либерализма (времето от началото до към 70-те години на XIX в, когато

¹⁰⁰ Попов, К. Цит. съч. с. 384.

¹⁰¹ Поради исторически сложени се обстоятелства и геополитическите решения на великите сили на Берлинския конгрес голяма част от българската външна търговия след 1879 г. по принуда е насочена към турски пристанища по жп линията Белово – турската граница. Тази линия до 1908 г. е чужда (австрийска) собственост и се отразява негативно върху българската външна търговия, оскъпявайки износните стоки чрез налагане на високи такси за превоза им.

¹⁰² Попов, К. Цит. съч. с. 386.

¹⁰³ Пак там, с. 371.

държавата се оттегля от пряка намеса в икономическия живот) през втората половина на XIX в. тази връзка става още по-здрава. В страни като България, балканските страни, Германия и някои други европейски държави, които закъсняват в икономическото си развитие и поради което няма достатъчно натрупан местен капитал, държавният бюджет става основен източник за подкрепа и финансиране на частния стопански сектор. Държавата прави това както чрез начинания с общонационално значение (изграждане на съобщителна и транспортна инфраструктура, субсидиране на външната търговия и др.), така и чрез пряка и косвена подкрепа на отделни предприятия, производства и дори цели отрасли (държавни субсидии, данъчни облекчения, преференциални транспортни и митнически тарифи и др.)¹⁰⁴. В края на XIX и началото на XX в. България е типичен пример за страна с изостанало икономическо развитие, в която държавните финанси са основният източник и разпределител на средства за развитието на националното стопанство. Поради тази причина управлението на обществените финансови ресурси е от особена важност за правилното развитие на икономиката на страната¹⁰⁵.

За около 15 години след Освобождението българските публични финанси се рекрутират и управляват по остаряла схема, наследена от данъчната система на Османската империя, в която преобладават преките данъци, облагащи преимуществено селското население. Това обстоятелство не може да не се отрази негативно на стремежите и възможностите на управляващия елит в страната да изгради държава с модерна икономика, култура и общество. За тяхното реализиране са необходими значителни финансови средства, но такива трудно могат да се рекрутират чрез тази данъчна система.

След Съединението през 1885 г. в България се правят първите опити за реформиране и оптимизиране на данъчната система, но те са откъслечни и без голям ефект¹⁰⁶. Началото на коренната промяна на тази система и създаването на правната основа за нейното модернизиране е през 1894 г., когато са приети серия от данъчни закони. С тях се въвеждат модерни за времето си принципи и начини на данъчно облагане и събиране на данъците.

¹⁰⁴ Поради закъснялото си икономическо развитие такива държави не могат да се ползват от външен капитал (главно английски и френски по онова време) за развитието на икономиките си, тъй като голяма част от него вече е инвестирана в различни краища на света, както и в развитието на собствена материална база на производството.

¹⁰⁵ Още тук трябва да се отбележи, че разработването на проблемите на българските държавни финанси в периода от Освобождението до 1912 г., особено за времето до данъчната реформа от 1894 г., е доста трудно. Поради оскъдните статистически данни се допускат големи условности при анализа на фактите, което не позволява да се разглеждат въпросите в дълбочина.

¹⁰⁶ Имат се предвид опитите на правителството на Ст. Стамболов да подобри събираемостта на земеделския десятък чрез промяна на начина на плащането му през периода 1889-1892 г., от пари в натура и обратно, промените, които това правителство прави в другите косвени данъци, въвеждането на някои нови преки данъци и др. – Вж: *Сакаров, Н.*, Цит. съч., с. 2, 5, 9, 13, 15; *Димитров, М.* Стопански институции и стопанска политика..., с. 35 и сл.

В областта на **преките данъци** големите изменения са свързани с премахването на земеделския десятък (юшур) и заменянето му с поземлен данък¹⁰⁷. С тази промяна се преследва една голяма триединна цел. На първо място, това е стремежът да се мобилизира максимално населението за обработване на полезната земя в страната. Освен това, приходите от поземленият данък могат по-точно да се предвидят, защото обработваемата земя в страната е сравнително константна величина. На трето място, този данък е по-лесно събираем. Поради паричния му характер може да се внася в максимално удобното за държавата и данъкоплатеца време от годината, което е голямо облекчение. Въведена е и практиката плащането на данъка да става на части, на два пъти в годината, защото размерът му за всеки данъкоплатец е точно определен според притежаваната земя и не зависи от годишното време и природните условия, както е при десятъка.

В периода до 1912 г. системата на определянето и събирането на поземления данък остава непроменена и това се оказва слабост на данъчната политика на българската държава. На първо място премахването на десятъка и въвеждането на поземлен данък, макар да е правилен ход на държавата, е извършено в не добре подбран момент – във времето на световната аграрна криза от последната една трета на XIX в., когато паричните доходи на селското население по правило намаляват и то изпитва трудности при плащането на данъка. Това води до загуби за фиска от данъчни постъпления и е една от причините за кризата в държавните финанси на България след 1896 година.

Освен това, промяната не е и технически подготвена. В края на XIX в. в България няма създадена кадастрална система. С приетия през 1894 г. закон определянето на размера на данъка е оставено в ръцете на специално създадени общински и околийски комисии. Трудно може да се допусне, че и при най-добри намерения тези комисии могат да определят точно и справедливо размера на облагането за всеки земеделски стопанин след като нямат необходимите данни за големината на имота, плодородието на почвата, отдалечеността на имота от пазарни центрове и други съществени елементи, които имат значение при определяне на цената на земята. Закон за кадастъра е приет чак през 1907 г., а създаването на кадастрална система, което при онези условия и техническа въоръженост е доста трудна и отнемаща време дейност, не приключва до 1912 г. При това положение поземленият данък в България до края на разглеждания период се определя без да се оцени точно доходността на земята, която се облага, без тя да се категоризира по райони и плодородност, без да се въвежда система за определяне на данъка според отглежданите култури, отдалечеността от пазарни центрове и др.

Доказателство за бързото загубване на значението на поземления данък за държавните финанси е и намаляването на неговата тежест на глава от населението през разглеждания период¹⁰⁸.

¹⁰⁷ *Стенографски дневници на VIII ОНС, I РС, XLIV зас. 19-20.XII.1894.*

¹⁰⁸ Тук може да възникне въпросът за това, че с промяната на данъка постепенно се намалява данъчната тежест върху селското население. Според следващата таблица № 2 на пръв поглед това изглежда така. На практика обаче новият паричен данък затруднява допълнително селяните. От данните за приходите от поземлен данък се вижда, че след 1901 г. (кога-

Таблица 2

Средна тежест на поземления данък на глава от населението в България: (1879-1883 г. = 100)¹⁰⁹

Период	Средна тежест
1879-1883 г.	100
1889-1892 г. ¹¹⁰	154
Към 1900 г.	86
Към 1905 г.	50
Към 1911 г.	28

С реформата от 1894 г. не се правят съществени промени в другите преки данъци, облагащи селското стопанство. Някои от тях, които вече губят стопанското си значение, са премахнати, а на други е променен размерът на облагането¹¹¹.

Реформирани и новосъздадени през 1894 г. преки данъци са данъкът върху сградите и данък занятие. Първият от тях е нов и предназначението му е да замени останалия от турската данъчна система данък върху стойността на покритите и непокрити недвижими имоти (емляк). Целта на въвеждането на данъка върху сгради-

то е отменен временно върнатият през 1899 г. земеделски десятък) до края на разглеждания период събирането на данъка става съвсем формално. Ежегодно предвидените приходи от него в бюджета се определят на 20 млн. лв., което показва, че се облагат едни и същи имоти. Допълнително доказателство за това твърдение са резултатите от реално постъпилите суми от данъка, които също са почти константна величина между 19,5 и 19,9 млн. лв. годишно (Сакаров, Н., Цит. съч., с. 4). От изложеното могат да се направят два извода: 1) данъкът се събира предимно от земеделските стопанства, чиято облагаема земя лесно може да се определи от комисиите, а това са стопанства изключително в равнинните райони на страната, които по принцип са най-рентабилните и най-големи участници във формирането на дохода от селското стопанство; 2) от облагането са изключени тези имоти, чийто размери трудно могат да се определят, а това са имоти в планинските и полупланински райони, които по даденост са трудни за обработване и са с ниски доходи. Следователно, въпреки известното намаляване на приходите от поземления данък от началото на XX в., не може да се твърди, че данъчната тежест върху селското население намалява, защото се натоварват най-производителните земеделски стопанства. (б.а.)

¹⁰⁹ Таблицата е взета от К. Попов и данните са приблизителни. – Попов, К. Цит. съч., с. 428. Данните в тази таблица също не могат да служат като аргумент за твърдение, че с въвеждането на поземления данък се намалява данъчната тежест на селското население, защото изчислената тежест на данъка в случая е на глава от цялото население на България, а не само на глава от селското население.

¹¹⁰ През тези години е върната натуралната форма на облагане със земеделския десятък (юшур).

¹¹¹ Данъкът върху стойността на недвижимите имоти (емляк) се слива с въведеният през 1894 г. данък върху сградите, отменят се данъкът върху непокритите имоти, върху наемите за недвижими имоти, които не подлежат на поземлен данък (ишар), върху свинете (серчим). Данъкът върху овцете и козите (беглик) се запазва, като се променя само размерът на облагането с него. – История на финансовата и кредитната система на България, т. 2, Варна, "Георги Бакалов", 1983, с. 48-49.

те е да се създаде облагане на покритите недвижими имоти и тези непокрити, които не подлежат на облагане по Закона за поземления данък¹¹².

Това разделяне на облагането на недвижимите имоти се оказва нерационално и води до загуби на хазната. От една страна фискалното значение на данък сгради става символично, тъй като покритите имоти, особено в селата, не са често срещани, а и те, както и тези в градовете, не са описани и оценени поради липсата на кадастрална система в България. През 1896 г., една година след въвеждането на данъка върху сградите, приходите от покрити имоти намаляват на половина, като това положение се запазва до 1911 г. Освен това те остават почти константна величина, т.е. няма нарастване¹¹³. Като се има предвид и намалението на приходите от поземления данък, в който са включени непокритите имоти, въвеждането на данък сгради трябва да се оцени като слабо място в данъчната реформа от 1894 г. от гледна точка на фискалните интереси на държавата. Необходимостта от модернизация на данъчното облагане в този случай изглежда като самоцел, която само увеличава данъчната тежест, а не като добре премислен ход на управляващите.

С реформата от 1894 г. се променя още един пряк данък, който облага доходите в княжество България. Той съществува още от преди 1879 г., най-напред под прозвището "теметуат", а от 1885 г. е преобразуван в данък "патент"¹¹⁴. През 1894 г. на мястото на данъка патент е въведен данък върху доходите, известен като "данък-занятие"¹¹⁵. Като имаме предвид нивото на развитие на българската икономика и размера на доходите извън селското стопанство, стопанското и фискално значение и на този данък е незначително. След реформирането му обаче приходите от него (макар и малки по размер) показват трайна и доста бърза тенденция на нарастване. Това е ясен белег за прогресивното развитие на секторите в икономиката извън селското стопанство, доходите от които се облагат с данък занятие¹¹⁶. Успехът на управляващата тогава Народна партия с въвеждането на този данък е несъмнен от икономическа и от външнополитическа гледна точка. Може да се твърди, че това е

¹¹² Попов, К. Цит. съч., с. 428; Сакаров, Н. Цит. съч., с. 5-7.

¹¹³ През 1895 г., както и за предходните 1893 и 1894 г., няма констатирани постъпления, съответно от емляк и данък сгради. През 1896 г. в бюджета са постъпили 2 128 515 лв. от данъка, а през 1911 г. 2 257 892 лв.

¹¹⁴ До 1895 г. данъкът има особен статут, защото с него не могат да се облагат доходите на чуждите граждани и поданици от страните, подписали Берлинския договор през 1878 г., т. е. данъкът е твърде политизиран.

¹¹⁵ Законът е приет от VIII ОНС през декември 1894 г. и влиза в сила през януари 1895 г. С него се облагат доходите от предприятия, занятия и ренти. Този данък ликвидира облагането на наемите от недвижими имоти, които не са обложени с поземлен данък (ищар) и данъкът върху свинете (серчим) – *Държавен вестник*, бр. 16 от 21 януари 1895.

¹¹⁶ През 1894 г., финансовата година преди реформирането на данъка, приходите от него са 1 701 219 лв. През 1895 г. те нарастват на 2 993 910 лв., през 1900 г. са 3 515 957 лв., през 1905 г. – 4 711 979 лв. и през 1911 г. – 7 103 971 лв. – Сакаров, Н. Цит. съч., с. 8-9.

още една стъпка към ликвидирането на васалитета на България от Османската империя, установен с решенията в Берлин през 1878 г.¹¹⁷

С въвеждането на данък занятие за първи път в данъчната система на България се прилага принципът на прогресивно данъчно облагане на доходите. В това може да се открие някаква идея или стремеж в управляващите за по-справедливо разпределение на данъчната тежест¹¹⁸.

Данъчната реформа през 1894 г. в областта на преките данъци не може да бъде оценена еднозначно. За политиката по облагането на селското население, в основата на която стоят данъците върху земеделското производство, може да се каже, че като цяло тя съдържа в себе си елемент на абдикация на държавата от този отрасъл. Резултатите от постъпленията от поземления данък показват, че той няма съществено фискално значение за държавата¹¹⁹. Изпусната е възможността той да стане ефективен инструмент за намеса на държавата в развитието на отрасъла и определяне на насоките на неговото развитие чрез данъчни преференции за дадени производства или ограничаването на други с високи данъчни ставки¹²⁰.

Промените в другите преки данъци имат определен рационален елемент, който е свързан преди всичко със стремежа да се ликвидира наследената от Османската империя данъчна система. Държавата има желанието и волята да рационализира и модернизира начина на облагане и събиране на тези данъци чрез премахване на някои от тях и въвеждането на нови или с промени във вече съществуващите. Най-значителни са успехите при данък занятие. Той се превръща в модерен за времето

¹¹⁷ Външнополитическото значение на въвеждането на данък занятие е в това, че с него за първи път след Освобождението започват да се облагат доходите на чужденците в България, нещо, което е забранено от Берлинския договор с прехвърлянето на всички задължения на Османска Турция към европейските държави върху новосъздаденото българско княжество.

¹¹⁸ С едно изменение на закона за данък занятие през 1907 г. прогресивното облагане се разширява върху доходите от търговски, индустриални и занаятчийски предприятия и върху доходите от свободни професии. – *Сакаров, Н.* Цит. съч., с. 7.

¹¹⁹ След премахването на десятъка и въвеждането на поземлен данък приходите от него показват една трайна тенденция на намаляване като относителен дял в преките данъци и общите данъчни приходи на държавата. През 1895 г., първата година след реформирането на данъка, приходите от него са 17 189 000 лв., което е намаление с повече от 24% в сравнение с предходната година и е 52% от всички приходи от преки данъци. Това спадане остава трайно през целия период до 1911 г. През тази година приходите от поземлен данък са 17 333 000 лв., което представлява 42% от приходите от преки данъци и само 14% от всички данъчни приходи – Изчислено по *Попов, К.* Цит. съч., с. 426-431.

¹²⁰ Формата и начинът на събиране на основния земеделски данък е променяна само веднъж след 1894 г., през 1900 г., когато е върнат стария данък – десятъка, върху земеделските произведения за срок от пет години. Тази промяна, която според нас е направена от фискални съображения, също е в подкрепа на тезата, че стопанското значение на данъка за държавата намалява. Избухналите селски бунтове срещу въвеждането на десятъка, значението на които не трябва да се преувеличава, все пак показват, че икономическите интереси на това съсловие са засегнати. За тези събития подробно вж: *Топалов, Вл.* Към историята на радослависткия режим (19 януари 1899 – 27 ноември 1900) – Исторически преглед, 1961, кн. 6; *Георгиев, Б.* Либералната (радославистка) партия. На власт и в опозиция (1899-1908), С., 2007.

си данък, с постоянен ръст на приходите от него, който е съчетан с една сравнително справедлива форма на прогресивно облагане на доходите.

По отношение на държавната политика в областта на *косвените данъци* от дълго време насам в историческата литература битува една теза, че с увеличението им, освен засилване на държавните приходи, се цели прехвърлянето на данъчната тежест върху "широките народни маси"¹²¹. Това е доста схематично обяснение, което се опира на теоретичното положение, че този вид данъци се плащат от потребителите на стоки (консуматорите). В нашия случай обаче, не се отчита степента на свързаност с пазара на голяма част от българското население – селяните. Не може да бъде вярно твърдението, че приетият за първи път в България през 1894 г. Общ закон за акцизите има за цел или представлява опасност за увеличаване на данъчната тежест за масата от българското население¹²². По-скоро този закон е началото на една тенденция за налагане на модерно за времето си данъчно облагане от гледна точка на по-добрата събираемост и с перспектива да се развиват пазарните отношения в страната. Приетият през 1905 г. Закон за акцизите и патентовия сбор върху питиетата вече е израз на стремеж на управляващите да увеличат държавните приходи от този вид косвени данъци. Той обединява акцизното законодателство до този момент и в допълнение създава редица държавни привилегии – върху солта, кибрита, цигарените книжки и гилзите за папириси, картите за игра (облагане на официалния хазарт)¹²³.

Статистическите данни показват, че след приемането на закона за акцизите от 1894 г. има рязък ръст на нарастване на приходите от този тип облагане. Абсолютният размер на това нарастване обаче до края на разглеждания период не е голям¹²⁴. През 1911 г. приходите от акцизи нарастват на 13 875 000 лв. и те са само 19% от всички приходи от косвени данъци през тази година¹²⁵. От една страна това е добро доказателство, че акцизите нямат голям дял в данъчната тежест на населението, а, от друга – че България е още доста далеч от истинско пазарно стопанство. Пазарният дял на размяната на стоки определено не е много голям.

Провежданата от българската държава митническа политика също е част от промените в косвеното данъчно облагане. Митата са класически вид косвени данъци. Тази политика е разгледана на друго място в това изложение – във връзка с външно-търговската дейност на държавата. Тук ще отбележим само фискалното значение на вносните мита и тенденциите в тяхното развитие като приходи в бюджета¹²⁶.

¹²¹ *История на финансовата и кредитната система...*, с. 52 и др.

¹²² *Стенографски дневници на VIII ОНС, I РС, XLIV зас. 19-20.XII.1894.*

¹²³ *Сакаров, Н.* Цит. съч., с. 22.

¹²⁴ През бюджетната 1894 г., преди приемането на закона за акцизите, от събран акциз в бюджета на държавата постъпват 1 196 000 лв. На следващата 1895 г., когато законът вече действа, приходите от този данък са 5 384 000 лв. – *Попов, К.* Цит. съч., с. 429.

¹²⁵ *Попов, К.* Цит. съч., с. 429.

¹²⁶ Износните мита по принцип нямат голямо фискално значение. В България, например, за целия период от 1883 (от тогава има статистически данни) до 1911 г. общо са събрани износни мита на сума 26 585 000 лв. Тези мита по-скоро са средство за насърчаване или ограничаване на

Фискалният ефект от митническата политика на българската държава е значителен. За целия период до 1911 г. от вносни мита са постъпили в хазната 329 730 000 млн. лева. Това се дължи освен на нарастването на вноса и на ефикасните мерки от страна на държавата по модернизиране на митническото облагане. Прави впечатление, че след един сравнително продължителен период от 1889 до 1904 г.¹²⁷, през който приходите от вносни мита се колебаят между 5 и 10 млн. лв. годишно, от 1905 г. до 1911 г. те рязко се увеличават¹²⁸. За тези последни седем години те са общо 146 396 000 лв., което е малко повече от 44% от всички събрани приходи от вносни мита за целия период от 1883 до 1911 г.¹²⁹

Другите промени в косвените данъци през разглеждания период са свързани с облагането на тютюна и създаването на някои държавни привилегии. Това са данъци, които имат чисто фискална цел, защото облагат производства и дейности, свързани с лични предпочитания и не засягат жизненото равнище на голямата част от населението. Суровият тютюн в Княжество България се облага с косвен данък, останал от турско време (мурурие), а обработеният и пуснат за местна консумация – с бандеролно право. Държавните привилегии са въведени със споменатия по-горе Закон за акцизите и патентовия сбор върху питиетата от 1905 г.

За постъпленията от облагането на необработения тютюн няма конкретни данни, но бандеролът върху тютюневите изделия за вътрешна консумация е съществено перо в приходната част на държавния бюджет. Той заема второ място след приходите от вносни мита. За времето от 1890 г. (когато е приет Законът за тютюна, с който е въведено за първи път бандеролното облагане) до 1911 г. приходите от този данък нарастват 10 пъти – от 2 722 000 лв. на 20 805 000 лева¹³⁰. И при този данък приходите рязко скачат след въвеждането на акцизния закон през 1905 година¹³¹.

Държавните привилегии са създадени като отделни приходи чак със Закона за акцизите от 1905 г. и затова за тях няма достатъчно сигурни данни. В статистиката,

дадена стопанска или друга важна за държавата дейност. През разглеждания тук период, обаче, българската държава не се възползва от този инструмент за регулиране на икономиката.

¹²⁷ През 1889 г. е сключена първата българска самостоятелна външнотърговска спогодба, а през 1905 г. започва да действа новата модерна митническа тарифа на вносните стоки.

¹²⁸ През 1905 г. започва да действа новата митническа тарифа на вносните стоки и са сключени новите търговски договори на България на основата на тази тарифа.

¹²⁹ Попов, К. Цит. съч., с. 429.

¹³⁰ За голямото фискално значение на тютюневия бандерол за държавата показателен е и фактът, че след приемането му през 1890 г. Законът за тютюна е променен осем пъти – през 1891, 1893, 1894, 1897, 1898, 1899, 1903, и 1904 г. Всички тези изменения имат за цел увеличаване на държавните приходи от бандерол, чрез подобряване на механизма на събирането му, засилване на борбата с контрабандата и др. – Сакаров, Н. Цит. съч., с. 23.

¹³¹ За девет години, от 1903 до 1911 г., приходите от тютюневия бандерол са общо 133 711 000 лв., което е 52% от всички приходи за целия период (259 622 000 лв.) – Изчислено по Попов, К. Цит. съч., с. 429.

с която разполагаме, до края на периода те са включени в графата "Други косвени данъци", общите приходи от които като цяло са доста скромни¹³².

От изложеното за развитието на косвените данъци може да се направи заключение, че в началото на XX в. държавата успешно привършва модернизацията на тази част от данъчната система и постига добри резултати в стабилизирането и засилването на приходите от косвеното облагане. Тези данъци стават все по-съществена част от общите бюджетни приходи¹³³. През 1911 г. косвените данъци вече са доминиращият източник на данъчни постъпления. През тази година те са приблизително 64% от всички данъчни приходи на държавата, а на глава от населението се падат 16 лв. и 83 ст. косвени данъци, което не е особено голяма сума¹³⁴.

Липсата на **кредитна система** след Освобождението е една от основните пречки за развитието на модерното българско стопанство. В това отношение наследството от Османската империя е отчайващо нищожно. Осигуряването на възможности за евтин и достъпен кредит за икономиката става първостепенна задача за българската държава. Тук ще разгледаме общите контури на нейната дейност по организиране на държавните банки и общите крайни резултати от тази дейност¹³⁵.

България тръгва по своя самостоятелен път като държава след Освобождението при пълна липса на организиран кредит. Неорганизираният частен кредит (лихвари, зеленичари, кръчмари) нанася значителни поражения върху икономическото развитие на страната, особено в областта на селското стопанство. Натрупаните големи задължения от селското население през 80-те и отчасти 90-те години на XIX в. довеждат до известно преразпределение на поземлената собственост и относително обезземляване на част от селячеството чрез принудително изземване на земите му от частните кредитори за дългове¹³⁶.

В областта на индустриалното производство почти до края на XIX в. необходимостта от парични ресурси е минимална поради слабото развитие на този сектор. Тласък на търсенето им дава Законът за насърчаване на местната индустрия от 1894 година. След тази година рязко се засилва създаването на акционерни спестовно-

¹³² За целия период от 1879 до 1911 г. приходите в графата "Други косвени данъци" са 19 805 000 лв. – *Попов, К.* Цит. съч., с. 429.

¹³³ През 1879 г. са събрани общо 4 445 000 лв. косвени данъци, през 1890 г. – 12 534 000 лв., през 1900 г. – 19 378 000 лв., през 1905 г. – 37 619 000 лв., и през 1911 г. – 73 530 000 лв. – *Попов, К.* Цит. съч., с. 429.

¹³⁴ Изчислено по *Попов, К.* Цит. съч., с. 4; 428-429.

¹³⁵ Подробно за ролята и дейността на българската държава по изграждането на кредитната система на България след Освобождението до 1912 г. Вж: *Димитров, М.* Държавата и кредитирането на българското стопанство (1879-1912 г.). – В: *Независимостта на България 1908 г. – поглед от XXI век*, С., Институт за исторически изследвания при БАН, 2010, с. 377-399.

¹³⁶ Липсата на достатъчно количество акумулиран капитал в частните кредитори и голямото търсене на пари, необходими за изплащане на земите на турските собственици, за закупуване на добитък и нов селскостопански инвентар (тъй като съществуващият преди Руско-турската война 1877-1878 г. е унищожен по време на войната или изнесен от бягащите от българските земи турски селяни) повишават лихвения процент до трицифрени числа.

заемни дружества и банки¹³⁷. От началото на XX в. в България започва да навлиза и чужд капитал – както в индустриалното производство и търговията (предимно във външната търговия), така и в кредитната система¹³⁸.

Какво прави държавата в тази обстановка? Основните ѝ усилия през целия разглеждан период са съсредоточени в създаването на държавен сектор на банковата система. В тази дейност могат да се открият добре три етапа. Първият започва със създаването на Българска народна банка (БНБ) през 1879 г. и продължава до приемането на закона за същата банка от 1885 година. Вторият етап е от 1885 до 1903 година. През това време основните действия на държавата са свързани със създаването на Българска земеделска банка (БЗБ). Третият етап, който започва от 1903 и продължава до 1912 г., се изпълва от законодателни промени, които регламентират по-точно дейността на двете големи български държавни банки¹³⁹.

Създаването на национална банка е обективна необходимост и задължение на държавата в епохата на пазарното стопанство, особено за такива страни като България, които изостават в своето икономическо развитие. Изграждането на БНБ като истинска централна банка преминава през много перипетии, свързани с преплитането на политически и икономически интереси на български и чужди сили. То се затруднява и от външната зависимост на България, която е следствие от начина, по който тя получава правото на самостоятелно развитие, както и от състоянието на паричните отношения наследени от Османска Турция¹⁴⁰.

Въпреки трудностите, до края на XIX в. БНБ е основната опора на зараждащото се българско стопанство, особено за индустриалното производство¹⁴¹. Финансовата помощ на банката е жизнено важна и за изграждането на транспортната инфраструктура на България¹⁴². С окончателното превръщане на БНБ в емисионна банка и регулатор на стопанския живот в България в началото на XX в., както и с появата на няколко частни банки с чужд и смесен капитал, може да се каже, че в основни линии е изградена кредитната система на страната¹⁴³.

¹³⁷ Създават се Българска търговска банка, Търговско-индустриална банка, застрахователното дружество "Балкан" и др. – *История на финансовата и кредитната система...*, с. 718-721.

¹³⁸ *История на финансовата и кредитната система...*, с. 732-734.

¹³⁹ По време на третия етап, през 1910 г. в България се създава трета държавна банка, Българска централна кооперативна банка, но тя се оказва неуспешен опит на държавата да създаде условия за евтино кредитиране на зараждащото се кооперативно движение. – *История на кооперативното движение в България*, т. 1, С., Издателство на Отечествения фронт, 1986, с. 154-166.

¹⁴⁰ Тук се имат предвид последствията за България от Берлинския договор, васалната зависимост на Княжеството от Турция, хаосът в паричното обръщение след Освобождението, липсата на достатъчно капитали и управленски опит и др.

¹⁴¹ Някои тогавашни стопански дейатели смятат, че едва ли не цялата българска индустрия до 1904 г., когато в страната се създават няколко чужди частни банки, е "чадо на БНБ". – *Попов, К.* Цит. съч., с. 401.

¹⁴² Тази помощ се изразява главно в поддържания благоприятен за предприемачите цесионен курс на облигациите по държавните заеми.

¹⁴³ *Димитров, М.* Държавата и кредитирането на..., с. 379-388; 394-395.

В дейността си по изграждането на държавния сектор от кредитната система българските управляващи насочват основните си усилия и към създаването на мощна институция за кредитиране на селското стопанство. Създаването на Българска земеделска банка (БЗБ) през 1903 г. е един безспорен успех. С нейната поява на кредитния пазар се ликвидира в голяма степен напрежението в аграрния сектор на стопанството, свързано с капиталовото му осигуряване. Освен кредитиране банката много скоро започва да провежда дейност по изграждане на земеделските кооперации, осигуряването на машини, семена, торове и други чрез внос от чужбина, а по-късно поставя под свой контрол и износа на някои селскостопански произведения¹⁴⁴.

Интерес представлява, как се изменя и каква е ролята на държавните и частните банки в кредитирането на българското стопанство през разглеждания период.

Таблица 3¹⁴⁵

Показатели	Сектори	1887 г.	1895 г.	1900 г.	1905 г.	1911 г.
Брой на банките	Частни	3	25	27	34	58
	държавни	2*	2	2	2	3
Капитал (млн. лв.)	Частни	3.0	11.0	10.0	20.0	40.0
	Държавни	23.4	36.4	45.3	50.0	70.0
Портфейл (млн. лв.)	Частни	?	?	14.0	15.0	116.0
	Държавни	37.0**	108.0	95.7	153.0	188.4
Текущи сметки (млн. лв.)	Частни	?	?	4.9	7.8	92.0
	Държавни	42.0**	200.0	245.0	298.0	871.5
Операции (млн. лв.)	Частни	?	?	140.0	300.0	3 510.0
	Държавни	225.7**	1 252.7	2 013.4	3 286.6	7 346.6

*Втората банка са Земеделските каси.

**Без Българска земеделска банка, за която няма сведения

Изложените статистически данни ясно показват решаващата роля на държавата в кредитирането на българското стопанство. Това е една от най-съществените черти на нейната икономическа активност и един от най-значителните ѝ приноси в изграждането на капиталистическо пазарно стопанство в България. Чрез държавните банки, които заемат преобладаващо място в кредитната система, в началото на XX в. българската държава застава в центъра на икономическия живот на страната и се превръща в определящ фактор за насоките на неговото развитие.

¹⁴⁴ Димитров, М. Държавата и кредитирането на..., с. 388-393; 395-397.

¹⁴⁵ Попов, К. Цит. съч., с. 400.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Могат да се обособят няколко основни момента, характеризиращи ролята и мястото на държавата в икономическия живот на България от Освобождението до войните 1912-1918 г. На първо място това е обстоятелството, че поради закъснялото икономическо развитие на българските земи, след 1878 г. държавата заема *централно място в икономическия живот*, което до голяма степен се отразява на съдържанието и посоката на неговото развитие. В съществена степен намесата на държавата, макар често с добри намерения, изкривява регулиращите механизми на пазарното стопанство, които действат с пълна сила през разглеждания период в икономиката на останалия развит свят. Българската икономика *не успява да придобие характерните черти* на истинска пазарна икономика и причините за това са преимуществено от субективно естество – липсата на управленски елит, който да използва държавната машина за нейното налагане.

От съществено значение за правилното разбиране и оценяване на ролята на държавата в икономическото развитие на България през периода от Освобождението през 1878 до 1912 г. е въпросът за *приемствеността* в работата на правителствата. Поради характера на изложението (то има повече обобщаващ характер) това не се откроява ясно, но тази приемственост е трайна черта в тяхната дейност, въпреки различията във вижданията на отделните политически сили. До голяма степен тя осигурява стабилност и последователност в начертаната в края на XIX в. линия на развитие и това може да бъде добър пример за съвременността. Тази приемственост обуславя и относително по-големите успехи, в сравнение с другите балкански държави, на българското стопанство в началото на XX в.

Макар че не са посочени специално в изложението, *икономическите показатели* на българското стопанство в началото на XX в. *са относително впечатляващи*. За 30 години самостоятелно съществуване България става най-развитата държава на Балканския полуостров в много сфери на икономиката. Това обаче не бива да заблуждава. Те са показатели на растеж от почти кота нула и впечатляващото в тях са повече темповете на развитие, отколкото ръстът на производството. Освен това в съдържанието на провежданата икономическа политика през разглеждания период има много начални положения, които *в бъдеще довеждат до изкривяване на стопанското развитие* (във времето между двете световни войни) в грешни и нерентабилни насоки. За съжаление липсват достатъчно сигурни данни за мястото на България в класацията на европейските икономики, но със сигурност то не е призово, дори и в квотата на по-слабо развитите държави. Макар и не единствена, държавната икономическа политика е една от причините за по-умереното нарастване на икономическата мощ на третата българска държава в периода до 1912 г.

Анализът на участието на държавата в развитието на българското стопанство през периода от 1879 до 1912 г. поставя за пореден път един съществен за икономическата теория въпрос, отговорът на който все още не е намерен и това се дължи до голяма степен на слабото проучване на икономическата политика на държавата. *Либерализъм или интервенционизъм* – кой модел на икономическа политика е по-полезен за едно прогресивно развитие на българската икономика, което да осигури

поне относителна хармония в интересите на различните обществени групи и стопански субекти, а също така и да намали до минимум предпоставките за възникване на икономически кризи или други сътресения в стопанството.

Българският случай от края на XIX и началото на XX в. *не дава добри аргументи в подкрепа на една от двете позиции*. Икономическата политика на държавата е смесица от успешни и неуспешни опити за намеса в стопанската сфера. Това се дължи, от една страна, на изостаналостта в икономическото развитие на България, което създава обективни трудности в провеждането на тази политика, а, от друга – на липсата на опит в управлението и на характерните за Балканите политически и обществени нрави (корупция и липса на национално отговорно съзнание при управлението на държавата). Историята на икономическата политика на българската държава в периода от 1878 до 1912 г. е добър пример (естествено не в пълната цялост на тази политика и не всички участници в нея) за това, какъв може да бъде ефектът за стопанството от управлението на некомпетентни и икономически необразовани политици. Това е важен народопсихологически елемент, който може да обясни много от историческите събития след това и последствията от тях за българската нация.

ЛИТЕРАТУРА:

- Аврамов, Р. Стопанският XX век на България. С., 2001.
Аврамов, Р. Комуналният капитализъм, т. I, II и III, С., 2007.
Атанасов, Ат. Българската индустрия. – В: 100 години българска индустрия 1834-1937, С., 1937.
Беров, Л. Доходността на различните категории земеделски стопанства в България при капитализма – Трудове на ВИИ "К. Маркс", 1962, № 2.
Беров, Л. Икономическото развитие на България през вековете. С., 1974.
Беров, Л. За икономическите отношения на балканските държави. – В: България и Балканите 681-1981. С., 1982.
Бобчев, К. Нови задачи на българската търговска политика – Сп. БИД, 1928, кн. 8.
Бобчев, К. Отношението на държавата към народното стопанство – Сп.Б.Ик.Д., 1930, кн. 4.
Бочев, Ст. Капитализмът в България. С., 1998.
Бурилков, Ж. Данъчната тежест и народното стопанство – Сп. БИД, 1923-1924, кн. 7.
Владигеров, Т. Промислена политика. С., 1940.
Даскалов, Р. Българското общество 1878-1939, т. 1. В: Държава, политика, икономика, т. 2 – Население, общество, култура, С., 2005;
Долински, Н. В. Аграрна политика, Варна, 1933.
Долински, Н. В. Реколтите на зърнени храни в България, Варна, 1935.
Долински, Н. В. Скотовъдството в България, С., 1935.
Икономика на България до социалистическата революция. С., 1989.
История на железниците в България. С., 1997.

- История на икономическата мисъл в България, т. 2, С., 1973.
- История на кооперативното движение в България, т. 1, С., 1987; т. 2, С., 1990.
- История на финансово-кредитната система на България. т. 2, От Освобождението до 1944 г. С., 1983.
- Лазаров, Н. История на БНБ и банковото дело в България. С., 1997.
- Минков, Д. Гумената индустрия в България – Тр. СИСП при СДУ, 1935, кн. 2-3.
- Моллов, Я. С. Земеделие и индустрия – ГСУ, Агрономически факултет, III, 1924-1925.
- Натан, Ж., Л. Беров Монополистическият капитализъм в България. С., 1956.
- 100 години българска индустрия, 1834-1937, С., 1937.
- Русенов, М. Характерни моменти в икономическото развитие на България от Освобождението до 9.IX.1944 г. – В: Съвременна България, т. I, С., 1984, с. 174-180.
- Савов, Д. Ст. Индустриалната политика на България – Сп. БИД, 1935, кн. 8-9, с. 474-490.
- Свраков, Г. Нашата митническа политика във връзка със сегашната ни митническа тарифа. – Списание на Дружеството на завършилите Висшето търговско училище във Варна, 1937, кн. 2.
- Свраков, Г. Митото и държавните финанси. С., 1939.
- Свраков, Г. Теория на търговската политика (външна търговия). С., 1946.
- Станишев, Хр. История на строежите и съобщенията в България от Освобождението до края на 1939 г. С., 1948.
- Стателова, Е. Приемственост и иновации в стопанската политика на българската държава 1879-1944. – В: От икономическа раздробеност и политическо противостоеие – към икономическо, политическо и духовно единство. Доклади, четени на приморски срещи "Клио 98" 8-14 юни 1998 г. Пловдив, 1998.
- Тодоров, Д. Насърчаваната индустрия и индустриалната политика на България – Стопанска мисъл, 1933, кн. 4.
- Тодоров, Н. и др. Стопанска история на България 681-1981. С., 1981.
- Христов, Д. Акцизите в България – Стопанска мисъл, 1930, кн. 1.
- Христов, Д. Защо не успяват у нас фискалните монополи – Сп. БИД, 1936, кн. 4.
- Христов, Д. Акцизите у нас преди и след тяхното кодифициране – Сп. БИД, 1937, кн. 2.
- Яранов, Ат. Стопанската политика на България (от 1878 до 1928 година). С., 1934.
- An Economic History of Europe (From Expansion to Development) – Edited by Antonio Di Vittorio, Published in English in 2006 by Routledge.
- Hike J. A Theory of Economic History, Oxford University Press, 1969.
- Mises, L. fon. Economic Policy. Thoughts for Today and Tomorrow. Third Edition, 2006. Originally published 1979 by Regnery/Gateway, Inc., Chicago.
- North, D. C. Structure and Change in Economic History, W. W. Norton & Company, New York – London. 1981.
- Power and Plenty. Trade, War, and the World Economy in the Second Millennium, Ronald Findlay, Kevin H. O'Rourke, Princeton University Press, 2007.

**ДЪРЖАВАТА И ИКОНОМИЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРИЯ
ОТ ОСВОБОЖДЕНИЕТО ПРЕЗ 1878 Г. ДО БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ
(1879-1912 г.) – В ТЪРСЕНЕ НА ЕФЕКТИВНАТА ПОЛИТИКА****Резюме:**

В студията се разглежда дейността на българската държава в икономическата област и резултатите от нея в периода след Освобождението от турско робство през 1878 г. до войните, които България води във времето от 1912 до 1918 г. Акцентът в изследването е върху критичния анализ и оценката на икономическата политика на правителствата и нейното влияние върху промените в стопанството в края на XIX началото на XX в. Посочват се положителните страни на тази политика, както и определени слабости в планирането и нейното осъществяване. Авторът аргументира свои мнения, различни от преобладаващите в историографията до този момент, по някои ключови въпроси на икономическото развитие на България и икономическата политика на българската държава през този период като икономическите последици от Руско-турската освободителна война (1877-1878 г.), индустриалната и селскостопанската политика на кабинетите след Освобождението, фискалната и външно-търговската политика на държавата и др.

Ключови думи: стопанска история, стопанска история на България, държава, икономика, стопанска политика, икономическо развитие.

JEL: N13.

**THE STATE AND THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF BULGARIA
FROM THE LIBERATION OF 1878 TO THE BALKAN WARS
(1879-1912) – IN SEARCH OF AN EFFECTIVE POLICY****Abstract:**

The study examined the activity of the Bulgarian state in the economic sphere and its results in the period between the liberation from Ottoman rule in 1878 and the wars that led to Bulgaria from 1912 to 1918. The main focus of the study is critical analysis and evaluation of the government economic policy and its impact on changes in agriculture and industry in the late nineteenth and early twentieth century. The author identifies the positive aspects of this policy, as well as certain weaknesses in its planning and implementation. The author evaluates the different opinions prevailing in the historiography on some key issues in the economic development of Bulgaria and the economic policy of the Bulgarian state during this period, the economic consequences of the Russo-Turkish War (1877-1878) industrial and agricultural policy after liberation, fiscal and trade policy, etc.

Key words: economic history, economic history of Bulgaria, state, economy, economic policy, economic development.

JEL: N13.